

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Կ.

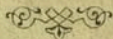
ԱՆԱՆՈՒՆԸ ԿԱՄ ԿԵՂԺ-ՍԵՔԵՆՈՍ

ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏԻԿԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒՍԵՆ.

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Պ Ա Ր Ա Ն

1913.

ԱՆԱՆՈՒՆԸ ԿԱՄ ԿԵՂԺ-ՍԵՖԷՆՍ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԱԳԱՐԱՆ

Զ.

ԱՆԱՆՈՒՆԸ ԿԱՄ ԿԵՂԺ-ՍԵԲԷՈՍ

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Խ Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Գ Ա Ր Ա Ն

1913.

ՅՏՈՒԿԱԾ Է 1981 Ք.

90(47-925)

ԱՆԱՆՈՒՆԸ ԿԱՄ ԿԵՂԾ-ՍԵՔԵՈՍ

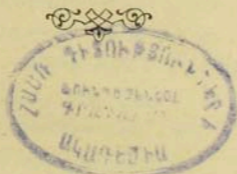
ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ԳՐԵՑ

Հ. ԱՂԵՔՍԱՆԴՐ ՄԱՏԻԿԵԱՆ

ՄԻԻԹ. ՈՒՍԵՆ

A II
34345

Վ Ի Ե Ն Ն Ա

Մ Ի Ի Թ Ա Ր Ե Ա Ն Տ Գ Ա Ր Ա Ն

1913.

Յ Ա Ռ Ա Զ Ա Բ Ա Ն

«Անանուներ կամ Կեղծ-Սեբէոս», հրապարակ հանելով մեր գլխաւոր դիտաւորութիւնն եղած է քայլ մը յառաջ մղել հայ պատմաբանութիւնը, որ դժբախտաբար շատ միջիթարական ներկայ մը շունի: Չունինք այսօր արդի քննադատութեան համապատասխան ազգային ընդհանուր պատմութիւն մը, վասն զի ազգային պատմութեան աղբիւրներէն շատերուն արժէքը տակաւին չէ ստուգուած, կամ եթէ ստուգուած է, ազգայիններու համար եղած է «Չայն բարբառոյ յանապատի», առ այս դասական օրինակ մըն է Մ. Խորենացոյ պատմութիւնը, զոր իբրեւ պատմական աղբիւր գործածելու մէջ մեզմէ շատերը Չամշեանէն վար չեն մտար:

Խորենացոյ ջատագութեան կողմանէ 20—25 տարիէ ի վեր «արդի քննադատ», ներու դէմ եղած բողոքներն ու յան-

դիմանականներն անշուշտ մեր հասցէին ալ պիտի ուղղուին: Բայց գէթ բոլորովին աննպատակ աղմուկներու առիթ չտալու համար, մանաւանդ որ ուսումնասիրութեանս մէջ մեր Խորենացոյ մասին ինչ ինչ արտայայտութիւնները կրնան շատ դիւրաւ սխալ մեկնութիւններու ենթարկուիլ, այժմէն կը ծանուցանենք, որ մենք Խորենացին կը նկատենք իբրեւ մատենագիր եւ իբրեւ պատմագիր. իբրեւ մատենագիր՝ Խորենացին մեր գրական ամենամեծ անձնաւորութիւններէն մէկն է, քայց իբրեւ պատմագիր անհամեմատ վար է իւր արժէքը: Ահա այս վերջին տեսակէտով է միայն, ինչ որ ըսած ենք Խորենացոյ մասին. եւ կը յուսանք թէ աշխատութիւնս ընթերցող հասարակութիւնը մեզի ասոր մէջ իրաւունք պիտի տայ:

Քանի մը խօսք ալ ուսումնասիրութեանս մէջ թարգմանուած Պրոկոպիոսի Ա. հատուածի մասին (տես վարը՝ էջ 18—22): Ինչպէս ծանօթ է արդէն, հատուածս Փաւստոսի համապատասխան հատուածներուն հետ զարմանալի նոյնութիւն ունենալով հանդերձ, ունի նաեւ քանի մը տարբերութիւններ. այսպէս Փաւստոսի «Շա-

պուն արքայն Պարսից, Պրոկոպիոսի բով
 եղած է «Բասկոնի արքայն Պարսից, նոյն-
 պէս Պարսից թագաւորին եւ Արշակայ
 միջեւ ծագած թշնամութեան նախընթաց
 պարագաներն յառաջ բերելու ատեն՝ եր-
 կուքն ալ փոքր ի շատէ կը խոտորին
 իրարմէ: Արդ ատոնց եւ ուրիշ մէկ երկու
 աննշանակ անհամաձայնութիւններու վրայ
 չուզեցինք ծանրանալ ուսումնասիրութեանս
 մէջ, վասն զի ամբողջ հատուածին համե-
 մատակրան մանրամասն բնութիւնը պիտի
 ընենք մեր Փաստոսի նուիրելիք եր-
 կրորդ ուսումնասիրութեան մէջ:

Վ ի Ե Ն Ն ա, 2 Փետրուար 1913:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

ԱՆՆՆՈՒՆԸ ԿԱՄ ԿԵՂԾ-ՍԵՐԷՈՍ

1851ին Միհրդատեանց առաջին անգամ լոյս հանեց վաղուց կորուսեալ համարուած Սեքէոսի Պատմութիւնը:

Հրատարակութիւնը կը բաղկանար երեք Դպրութենէ. Ա. եւ Բ. Դպրութեանց նիւթն էր Հայոց հնագոյն պատմութիւնը մինչեւ 428, եւ անկէ ետքը մինչեւ է դարու առաջին քառորդը, Պարսից եւ Յունաց թափառորներու ցանկը: Գ. Դպրութիւնը, որ ամբողջ հրատարակութեան երկու երրորդականը կը բռնէ, է Հերակղի արշաւանաց պատմութիւնն ճասնաւորապէս, որմէ առեալ կ'անուանուի «Պատմութիւն ի Հերակղ»: Ինչպէս յայտնի է բանասիրաց Դպրութեանց այս զանազանութիւնը եղած է առաջին Հրատարակչէն, մինչդեռ ձեռագրաց մէջ կը պակսի նման բաժանում: Այսպէս ըրած է Հրատարակիչն, ենթադրելով որ Սեքէոսի գրութեան կը վերաբերին նաեւ Ա. եւ Բ. Դպրութիւնները, քաղուածք մը Մ. Խորենացւոյ Պատմագրութենէն: Այսպէս ընդունուեցաւ նաեւ ժամանակակիցներէն, գոնէ ոչ ի՞ք տարակոյս հանեց կամ բողոքեց: Առաջին

անգամ ք. Պատկանեանն էր, որ 1862ին
 Թարգմանելով Սերէոսը ռուսերէնի, Յառաջա-
 բանին մէջ քննադատեց զայն, յայտարարելով
 որ Ա. եւ Բ. Դպրութիւնք չեն վերարբերիր Սե-
 րէոսի եւ չունին որ եւ իցէ կախում Մ. Խորե-
 նացիէն:

Այնուհետեւ բանասիրաց յաճախ քննու-
 թեան նիւթ դարձաւ Կեղծ-Սերէոսը, որոնք թէեւ
 ինչ ինչ կէտերու մէջ իրարմէ խոտորեցան,
 բայց համամիտ գտնուեցան յայնմ, թէ Ա. եւ
 Բ. Դպրութեանց հեղինակն Սերէոս չէ: Ասոնց
 մէջէն յիշատակութեան արժանի է Gutschmid,
 որ իւր Ueber die Glaubwürdigkeit der
 armenischen Geschichte des Moses von
 Khoren աշխատութեան¹ մէջ լուրջ քննա-
 դատութեան ենթարկեց Անանունը, եւ յայն
 յանգեցաւ, որ այդ գրուածքը Խորենացւոյ գործ
 է եւ անոր իսկական պատմութեան իբրեւ
 ստուերագիր ծառայած է: Եւ որովհետեւ նոյն
 ատեն Խորենացւոյ ժամանակի մասին տակաւին
 կասկած մը չկար, բնականաբար Gutschmidի
 գրչին տակ՝ Անանունը նկատուեցաւ գրութիւն
 մը, զոր Խորենացին գրած ըլլայ Ե. դարու ա-
 ռաջին կէսէն յառաջ²:

¹ Ի գիրս՝ Berichte über die Verhandlungen
 der K. S. Gesellschaft der Wissenschaften. Leipzig
 1876.

² Ն. Մառ կը կարծէ թէ Անանունը առաջին
 անգամ Ե. դար փոխադրողը Hübschmann է (Մ. Խո-
 րենացի ըստ Պրոֆ. Ն. Մառի, ՀԱՆԴ. ԱՄՍ. 1895

Սակայն Անանունը այն ատեն իսկական նշանակութիւն մը ստացաւ գիտնական աշխարհի առջեւ, երբ Կարրիէրի նշանաւոր հետազօտութիւնները սկսան խորենացւոյ պատմութեան իսկութիւնը մէջ տեղ հանել. հրապարակի վրայ դրուած զէնք մ'եղաւ այլ եւս, որ խորենացւոյ պաշտպանն ալ, հակառակորդն ալ սկսան գործածել ի նպաստ իրենց տեսութիւններուն: Այսպիսի ուղղութեամբ առաջին անգամ ֆետտեր իւր «Մարաբաս Մծուրնացի» յօդուածովը¹ Կարրիէրի դէմ ուղեց ցուցնել թէ խորենացւոյ ինքնաստեղծ հնարքը չէ Մարաբաս Կատինա, իբրեւ ապացոյց յառաջ բերելով Անանունի Մարաբասը: Ճիշտ նոյն ուղղութեամբ եւ նպատակաւ հրապարակ ելաւ Ն. Մառ², սակայն Անանունի մասին բոլորովին ուրիշ տեսութեանց յանգեցաւ: Ֆետտե-

էջ 110), մինչդեռ Hübschmann այսպիսի կարծիք մը չունի: Կ'երեւայ թէ յարգելի քննադատը անձամբ ծանօթացած չէ Hübschmannի գործքին, եւ Gutschmidի վերոյիշեալ գրութեան մէկ ծանօթութիւնը (S. 35) սխալ հասկնալով Hübschmannի վերագրած է զայն, որ Gutschmidին է: Hübschmannի կարծիքը նոյն է Բ. Պատկանեանցի կարծեաց հետ. հմտ. Zur Geschichte Armeniens und der ersten Kriege der Araber, S. 4.

¹ Festgruss an R. v. Roth zum Doktorjubiläum. Stuttgart, 1893. Թրգմ. ՀԱՆԳ. ԱՄՍ. 1894, էջ 1-5:

² Византийским Временникъ, 1894ի II. մասին մէջ հրատարակուած եւ մէկ մասը թարգմանուած ՀԱՆԳ. ԱՄՍ. 1895 եւ 1896 թուերուն մէջ:

րի համաձայն՝ Անանուներ թէպէտ խորենացիէն անկախ, ինքնուրոյն գրութիւն մըն է, սակայն անկից վերջն է, մինչդեռ Ն. Մառի կարծիքով՝ գէթ որչափ Գր. Խալաթեանցի «Армянскіи эпосъ»-ին (էջ 65—67) համառօտ յառաջբերութենէն կարելի է եզրակացընել, Անանուներ մեր ձեռքը հասած Հայոց նախնական պատմութեան ամենահին յիշատակարանն է (ե. դար), որմէ անյայտ մէկը օգտուելով՝ Ագաթանգեղոսի անուամբ եղած արձանագրութեան մը հետ նոր խմբագրութեան մը վերածած եւ Մարարաս անուան տակ հրատարակած է. եւ խորենացին ոչ թէ առաջինէն՝ այլ վերջինէս քաղած է իւր պատմութիւնը: Ն. Մառի համամիտ չեղաւ Գր. Խալաթեանց, որ իւր «Армянскіи эпосъ»¹ ընդարձակ քննադատութեան մէջ Անանուների մասին Մառի դէմ հետեւեալ եզրակացութիւններն ստացաւ.

1. Անանուներ Ը. դարու անվաւերական գրութիւն մըն է, խմբագրուած Սերէոսէն, Ս. Գրքէն, Եւսեբիոսէն, Ագաթանգեղոսէն եւ Փաւստոսէն.
2. նպատակն է Բապրատունիները բարձրացընել.
3. հասած է մեզի իւր սկզբնական ձեւով, (ի հարկէ ի բաց առնելով Բ. Դպրութիւնը, որ ըստ իրեն՝ Անանուին չի վերաբերիր),
4. խորենացին ասկից խմբագրած է իւր պատմութիւնը: Այս անգամ խորենացւոյ պաշտպաններուն կողմանէ Գր. Խալաթեանցի դէմ ա-

¹ Анонимъ, какъ позній апокрифъ, Армянскіи эпосъ, էջ 58—106:

խոյեան հանդիսացաւ Ստ. Մալխասեանց¹, որուն քննադատութեան արդիւնքն այն եղաւ, որ Կեղծ-Սերէոսը Սերէոսին հետ դարձեալ միացաւ:

Խորենացւոյ միջնորդութեամբ զԱնանուներ քննադատող այս կարգ մը ուսումնասիրութիւնները Անանունի խնդրոյն բոլորովին նոր կերպարանք մը տուին: Բանասիրութիւնը Խորենացւոյ վրայ վերջապէս իւր արդար եւ անյեղի վճիռը տուած էր. Խորենացին այլ եւս չէր կրնար պաշտպանուիլ իբրեւ Ե. դարու պատմագիր մը: Նոյն բախտին չհանդիպեցաւ սակայն Անանուներ. ընդհակառակն անոր խնդիրը աւելի կնճոտեցաւ կարծեաց բազմութեան մէջ: Իրաց այսպիսի վիճակի մը մէջ ընական էր, որ բանասիրաց մտադրութիւնը՝ զԽորենացին ձգելով, աւելի Անանունի վրայ ծանրանար: Ստոյգ է, խնդրոյն ծանրակշռութեան համեմատ՝ ուսումնասիրութիւններ լոյս չտեսան այս մասին. սակայն երկու կարծիքներ յերեւան եկան, որոնք արժանի են մտադրութեան՝ ոչ այնչափ իրենց նորութեանը, որչափ հետաքրքրական ըլլալուն համար: Ասոնցմէ միոյն հեղինակն է Ն. Ադոնց² եւ միւսինը Յ. Թովչեան³ եւ Ն. Կ. Տէր-Սահա-

¹ Սերէոսի պատմութիւնը եւ Մ. Խորենացի, Թիֆլիս 1899:

² „Начальная история Арменія“ у Себеоса въ ея отношеніяхъ къ трудамъ Моисея Хоренскаго и Фауста Византійскаго. С. Петерб. 1901.

³ Արարատ 1901, էջ 518—524: — Politische und Kirchengeschichte Armeniens unter Ašot I.

կեան¹: Ն. Մառ զԱնանունը Ե. դար փոխադրելով. շատ դիւրին էր այնուհետեւ մերձենալ Փաւստոսի, որ արդէն շատերէն «*Հայոց նախնական պատմութեան մը*» հեղինակը ճանչցուած էր. ահա այսպիսի քայլ մ'առին այս յարգ. քննադատները: Երկու կողման տեսութիւններն ալ Փաւստոսի շուրջը կը դառնան. ասոնց իրարմէ տարբերութիւնն այն է, որ Ն. Ազոնց՝ Փաւստոսէ գրուած *Հայոց նախնական պատմութիւն մը* ընդունելով հանդերձ՝ հաստատուած Փարպեցույ այս մասին բացարձակ լռութեան վրայ՝ կ'ըսէ թէ այս պատմութիւնը իւր հեթանոսական բովանդակութեան պատճառաւ Ե. դարու հայ կղերէն մէջտեղէն բարձուած է. իսկ Անանունը՝ Փաւստոսի իրրեւ աղբիւր ծառայող այն ասորական պատմութիւնն է, զոր Սերէոս Միջագետքի մէջ գտնելով՝ իւր պատմութեան հետ միացուց. մինչդեռ Յ. Թովչեանի եւ Հ. Կ. Տէր-Սահակեանի համեմատ Անանունը ինքնին իսկ Փաւստոսի պատմութիւնն է:

2. Ահա այս վիճակին մէջ մնացած է այսօր Անանունի քննութիւնը: Ինչպէս ակնյայտնի կը տեսնուի, բազմազան կարծիքներով բարդուած խնդիր մըն է Անանունի խնդիրը. ո՛վ է գրութեանս հեղինակը, ե՞րբ գրուած է,

und Smbat I. Berlin 1905, S. 3. — Die Anfänge des armenischen Mönchtums mit Quellenkritik, 1904, S. 3—14.

¹ Հ. Ալիշան. — «Հայաստան յառաջ քան զիննէն Հայաստան». Ի ծանօթ. 286—288:

Մեր ձեռքը հասածը սկզբականն է թէ խմբագրուածը, ահա խնդիրներ՝ որոնք տակաւին լուծուած չեն հակառակ իրենց կարեւորութեան:

Բանասիրաց մտադրութեան կը յանձնենք առաջիկայս, որուն մէջ պիտի ջանանք լուծել Անանունի այս բարդ խնդիրը: Թէ յաջողած ենք, պատասխանը կը թողունք նոյնպէս բանասիրաց: Մեր ըսելիքը ընդհանրապէս կը մերձենայ Յ. Թոփչեանի եւ Հ. Վ. Տէր-Սահակեանի (Միջնորդաբար նաեւ Ն. Մառի) կարծեաց, յայց բոլորովին ուրիշ ճանապարհով: Պարզ ըսելու համար՝ յարգելի կարծեկիցներն իրենց տեսութիւնը համոզեցուցիչ կերպով չեն կրցած ապացուցանել. մենք պիտի փորձենք նոյնը ըսարեւիտիսելով ապացուցանել բոլորովին նոր փաստերով:

Յ. Թոփչեանի առաջին եւ ամենագլխաւոր ապացոյցն է Անանունի Ա. եւ Բ. Դպրութեանց բաժանումը (Die Anfänge, S. 14. Արբտ. 1901, էջ 522), որ՝ ինչպէս յայտնի է Միհրդատեանցի մէկ հնարքն է: Երկրորդն է Անանունի «զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն», (Սերէոս էջ 1) խօսքը, որուն մէջ Փաւստոսի Խոսրով Բ., Տիրան, Արշակ, Պապ եւ Ղարազդատ թագաւորներուն մասին ակնարկութիւն կը նկատէ. յայց Փաւստոսի ժամանակագրական աղիւսակէն ինչո՞ւ դուրս հանուած են Արշակ (Բ.), Ղարազակ եւ Խոսրով Գ. թագաւորները: Ընդունինք թէ Չ. Դպրութիւնը պարզապէս յաւելուած մըն է Փաւստոսի երեք Դպրութեանց (Die Anfänge,

Տ. 7.) ուստի եւ ամբողջութեան չի վերաբերիր. սակայն միտ գնելու է, որ «զամս եւ զաւուրս չինգ թագաւորացն», ըսողը քիչ վերջը եկող «զամս եւ զաւուրս չինգ թագաւորացն շայոց եւ Պարթեւաց»,ը կ'ուզէ հասկընալ: Երրորդ եւ չորրորդ ապացոյցները ընդհանրապէս նոյն են շ. 4. Տէր-Սահակեանի ապացոյցներուն հետ. եւ են՝ Փաւստոսի Ա. Գլխոյն «է ինչ մեր պատմութիւն», եւն խօսքը եւ Պրոկոպիոսի Գ. գրքին ծանօթ հատուածը. որոնցմով սակայն աւելի Փաւստոսի Ա. եւ Բ. Դպրութեանց գոյութիւնը կը ցուցուի քան թէ Անանունի Փաւստոսէ հեղինակուած ըլլալը: Պատճառն այն է, որ Է. դարու գրութեան մը հետ բոլորովին ի մի ձուլուած պատմութիւն մը Փաւստոսի Ա. պատմութեան հետ նոյնացընելու երաշխաւորիչ արտաքին կոուան մը չկայ: Ստոյգ է, Պրոկոպիոսի հատուածն ընդհանրապէս համաձայն է Անանունի բովանդակութեան. սակայն ասկից տակաւին չի հետեւիր երկուքին նոյնութիւնը: Ասան զի չի՞ կրնար ըլլալ, որ մէկը Է. դարուն կամ Փաւստոսի պատմութեան էն եւ կամ ինքնին իսկ անոր աղբիւրէն նոր մը բաղադրած ըլլայ: Մեր ըսածին ճշմարտութիւնը փորձով իսկ հաստատուած կը տեսնենք Պր. Ագոնցի վերոյիշեալ ուսումնասիրութեան մէջ: Ագոնց ալ երկուքին մէջ համաձայնութեան աղերս մը գտաւ, բայց անկից չկրցաւ այն հետեւութիւնն հանել, զոր կ'ուզեն հանել Յ. Թովչեան եւ շ. 4. Տէր-Սահակեան:

Այժմ գիւրին է ըմբռնելը թէ յարգելի գիտնականներէս այսպիսի ապացոյցներով վաւերացուած տեսութիւն մը՝ ինչո՞ւ ընդհանուր համերաշխութեան արձագանգ մը չգտաւ գիտնական աշխարհի առջեւ:

Ուրիշ են մեր պատճառները: Մանրաքնին հետազօտութեամբ կարգալով Անանունի երկու Գպրութիւնները տեսանք, որ անոնց մէջ ոսկեղարեան եւ ոչ-ոսկեղարեան հատուածներ կան. ահա այս եղաւ զմեզ այս տեսութեան մղող առաջին եւ գլխաւոր պատճառը, որուն հետ սերտիւ կապուած են միւսները: Ուրեմն՝ մենք պիտի ապացուցանենք, որ Անանունի ինչ ինչ հատուածները, որոնք զրքին հազիւ կէսը կը զրաւեն, հատակոտորներ են Ն. դարու մէջ զրուած Հայոց նախնական պատմութեան մը, որուն հեղինակն է ինքնին իսկ Փաւստոս¹:

Բայց յառաջ քան մեր նիւթին անցնիլ՝ պատշաճ եւ մանաւանդ թէ կարեւոր է տեսնել թէ Փաւստոս իրօք գրած է այսպիսի պատմութիւն մը:

Ա.

Փաւստոսի Առաջին պատմութիւնը:

Թէ Փաւստոս գրած է նաեւ Հայոց նախնական պատմութիւն մը, արդէն մինչեւ թթ. րդ

¹ Անանունի խմբագրողին խնդիրը՝ ուսու. Մատիբու. թեանս մէջ անշուշտօրէն պիտի մնայ:

դարուն սկիզբները վենետիկի Մխիթարեան մեծարգոյ հայրերուն գէթ մէկ մասէն ընդունուած էր. սակայն կարծեաց բազմապիսու թիւնը հոս ալ երեւան ելաւ, այն տարբերութեամբ, որ հոս բանասէրները աւելի երկու իրարու հակընդդէմ խմբերու բաժնուեցան. որոնցմէ մին խնդրոյն նկատմամբ հաստատական, իսկ միւսը բացասական պատասխան կու տայ իբրեւ յենակէտ ունենալով այն չապացուցուած ենթադրութիւնը, թէ Փաւստոս իւր պատմութիւնը կը գրէ լոկ իբրեւ շարունակութիւն Ագաթանգեղեայ պատմութեան: Աւերջին կարծիքս՝ առաջին անգամ վճռական կերպով արտայայտողն եղած է Neumann. Das erste Buch dieser Geschichte, կ'ըսէ Neumann, wird das dritte genannt, weil der Verfasser sein Werk als eine Fortsetzung des Agathangelus betrachtet wissen will.¹ Neumannի կարծեկից են Հ. Գաթըրճեան², Հ. Տաշեան³ եւ քանի մը հոգի ի բաց առնելով՝ անցեալ դարուն վերջին կիսուն բանասէրները: Neumannի կարծիքէն ըստ էութեան տարբեր չէ Գր. Խալաթեանցի տեսութիւնը, որուն համեմատ Փաւստոսի Գ.—Ձ.

¹ Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur. Leipzig 1836. S. 26.

² «Պատարագամատոյցք Հայոց» Վիեննա 1895, էջ 93:

³ «Փաւստոս Բուզանդոյն Մասենախօսութիւն, Հանդ. Ամս. 1890, էջ 68—70:

Դպրութիւնները Ղ. Փարպեցւոյ ժամանակ
 «Ա.—Գ. Պատմութիւն» վերնագիրը ունէին¹։
 Բայց երկու խմբերէն ալ բացառութիւն
 կը կազմեն Էմին եւ Նորայր. ասոնց կարծիքները
 յայնմ իրարու հետ կը միաբանին, որ երկուքին
 ալ եզրակացման հիմնակէտն է Փաւստոսի պատ-
 մութեան «Բուզանդարան Պատմութիւնք» վեր-
 նագիրը²։

Ստուգիւ մեզի համար պահ մը կարծես
 անըմբռնելի կը մնայ այս քննադատներուն բռնած
 ընթացքը, երբ կը մտածենք այն ապացոյցնե-
 րուն վրայ, որոնք պայծառ եւ մեկին կերպով կը
 հաստատեն Փաւստոսի Հայոց նախնական պատ-

¹ «Ղազար Փարպեցի եւ գործք նորին», Մոսկուա
 1883, էջ 116։

² Նոյնը անկախ Գր. Խալատեանցէն (Հանգ. Ամս.
 1902, էջ 190—191) յայտնած է նաեւ Սա. Մալխա-
 սեանց. Zeitschrift für armenische Philologie I.
 S. 64—67.

³ Էմինի կարծիքն է թէ «Բուզանդարան» բառին իմաստը
 կը ցուցնէ, որ Փաւստոս քանի մը ազգաց պատմութիւնը
 ամփոփած էր իւր գրութեան մէջ, որ երեք մասի կը բաժ-
 նուէր. հայ թարգմանիչը առաջին երկու մասերը թողնով
 թարգմանած է միայն այն մասը, որ «Հայոց Պատմութիւնն»,
 էր. Collection des historiens de l'Arménie. Par
 Vict. Langlois. Paris. MDCCCLXVII, p. 205—206.
 Նորայրի կարծիքը ասկից այնու կը տարբերի, որ կ'ըսէ.
 «Բուզանդարան», բառն եւ «պատմութիւնք», յոգնակի
 ձեւն «կը ներեն ենթադրել թէ նախնաբար երկու կամ
 երեք զանազան Բուզանդացի մատենագրաց պատմութիւն-
 ներ ամփոփեալ էին ի միում տփի . . . եւ օտար սո՞ն հա-
 նած է այս տփէն միայն զԳ. զԲ. զԾ. եւ զԶ. Դպրու-
 թիւնս», Քննասէր Ա. էջ 21—22։

մութեան գոյութիւնը: Սակայն՝ նկատելով որ
Փաւստոսի պատմութեան խորհրդաւոր մթու-
թիւնը եւ գլխաւորաբար ժամանակը այնպիսի
մեծամեծ պատճառներ են, որոնք կրնան նոյն իսկ
ամենամեծ գիտնականները մոլորցընել, կը ստի-
պուինք խոստովանելու թէ այս մեծ եւ միանգա-
մայն բազմազաստակ քննադատները մեղադրելու
ոչ գիտաւորութիւն եւ ոչ ալ իրաւունք կրնանք
ունենալ:

Մեր բացած խորագիրը ցուցընելու համար
առաջին ապացոյցը կ'առնունք ինքնին իսկ Փաւ-
ստոսի խօսքերէն: «Ի քարոզութենէն թաղէոսի
առաքելոյ, կ'ըսէ Փաւստոս, եւ նորուն յե-
լից եւ մարտիրոսութենէն մինչեւ ի կատա-
րումն վարդապետութեանն Գրիգորի եւ իւրոյ
հանգստեան եւ յառաքելասպանն Սանատրկոյ
արքային (ընագիրը՝ արքային) մինչեւ յակամայ
հնազանդելն հաւատոցն եւ ի նորուն հանգստեան
արքային Տրդատայ, զանցեալ իրացն զառաջնոցն
զվարսն լաւացն եւ որ զնոցուն հակառակ ընդ-
դիմակաց, այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցաւ:
Բայց եւ մեք ի մերում աստ եղաք փոքր ի շատէ
ի կարգի պատմութեան, ոչ զանց արարեալ
թողաք վասն պատշաճ իրաց կարգին: Վասն
զի է ինչ մեր պատմութիւն՝ որ առաջին է,
եւ է՛ ինչ՝ որ վերջին է, իսկ որ միջին ինչ
եղեւ, այն ի ձեռն այլոցն գրել գրեցաւ:
Բայց զի մի՛ ի միջի պատմութեանս մերոյ
ընդհատ երեւեսցի, հուն մի նշանակեցաք,
զոր օրինակ աղիւս մի կարգած ի մէջ որ-

մոյն շինուածոյ, ի կատարումն բովանդակութեան¹։

Փաւստոսի պատմութեան սոյն հատուածը անոր ամենակարեւոր հատուածներէն մին է. ասով գլխաւորաբար կարելի է ծանչնալ թէ Փաւստոս իսկապէս ինչ է հայ պատմագիրներու կարգին մէջ, Ընդհանրապէս մթին կը համարուի այս գլուխը (հմմտ. Հ. Տաշեան, անդ. էջ 70) եւ նոյնը՝ Հանդ. Ամս. 1905, էջ 163)։ Սակայն ասոր բովանդակութիւնը շատ պարզ է. մթին է անոր համար, որ ասկից այն իմաստը հանել կ'ուզուի, ինչ որ «Գ. Գպրութիւն» վերնագրին եւ Գլխոյս առաջին մասին ի միասին ըմբռնումը կռահել կու տայ, մինչդեռ յետագայ ընդգծուած տողերը կը ցուցնեն, որ խնդրոյն ծանրակէտը ուրիշ տեղ է։ Ահա Գլխոյն բառական թարգմանութիւնը։ «Թաղէոս առաքելոյն քարոզութենէն եւ մարտիրոսութենէն մինչեւ Գրիգորի քարոզութիւնն ու մահը եւ (կամ՝) առաքելասպան Սանատրուկ թագաւորէն մինչեւ Տրդատ թագաւորին հաւատոց ակամայ հպատակութիւնն ու մահը հանդիպած նախնի քաջաց եւ բարեաց, ինչպէս նաեւ անոնց հակառակորդներուն պատմութիւնները՝ ամէնն ալ ուրիշներէն գրուեցան։ Այսու հանդերձ մենք ալ մեր պատմութեան մէջ համառօտիւ մը գրինք եւ չուզեցինք զանց առնուլ՝ մեր պատմութեան կարգը պահելու համար։ Վասն

1 Փաւստոսի Բուզանդացոյ պատմութիւն Հայոց՝ Ս. Պետերբ. 1883. ԳԼ. Ա.։

զի մենք ունինք առաջին պատմութիւն մը եւ վերջին պատմութիւն մը (եւ կամ մեր գրած պատմութիւնները՝ առաջինը եւ վերջինը են) իսկ միջինը ուրիշները գրեցին: Բայց որպէս զի մեր պատմութեան մէջ ընդհատութիւն չմտնէ՝ նման որմի շինուածքին մէջ եղած աղիւսակարգի մը՝ անոր բովանդակութեան ամբողջութեան համար նոյնը կարճառօտի նշանակեցինք»:

1. Փաւստոս չ'ըսեր թէ Ա. եւ Բ. Գպրութիւնները ուրիշները գրած են եւ ինքը անոնց իրրեւշարունակութիւն կը յաւելու իւր Գ. — Զ. Գպրութիւնները, այլ թէ Թագէտոսի եւ Գրիգորի ժամանակամիջոցին վրայ ուրիշները արդէն գրած ըլլալով՝ ինքը անոնց վրայէն համառօտիւ պիտի անցնի, ոչ թէ իրրեւ նախապատրաստութիւն իւր իսկ պատմութեան, այլ որպէս զի իւր պատմութեան մէջ ընդհատութիւն չմտնէ: Արդ ընդհատութիւնը կ'ենթադրէ յինքեան յառաջընթաց մը եւ հետեւորդ մը, զորոնք իրարու հետ միացընելու համար միջնօղակի մը պէտք կայ. ուրեմն մեր խնդրոյն մէջ այս միջնօղակն է Թագէտոս-Գրիգորեան ժամանակամիջոցը: Փաւստոսի այս յայտարարութիւնը միայն բաւական է թէ Neumannի կարծեկիցներուն եւ թէ այն բանասիրաց կարծիքը իրրեւ անհիմն ցուցընելու, որոնք բոլոր խնդիրը «Բուզանդարան» բառին իմաստով կ'ուզեն լուծել: Նորայր Բիւզանդացւոյ բառէս եզրակացուցածը շատ

բունազրօսիկ եզրակացութիւն մըն է, ուստի եւ զայն այժմէն իսկ խնդրէն դուրս հանելու է: Գալով Էմինի մեկնութեան՝ կ'ըսենք, որ եթէ Փաւստոսի Ա. եւ Ք. Դպրութիւնները ուրիշ ազգաց պատմութիւններ ըլլային, այն ատեն Փաւստոս պէտք չունէր ըսելու, թէ Քաղէոս-Գրիգորեան ժամանակամիջոցը համառօտիւ մը պիտի յիշեմ, որպէս զի պատմութեանս մէջ ընդհատութիւն չմտնէ. վասն զի այն ատեն Ա. եւ Ք. Դպրութիւնները իրենց օտաւ նիւթովը Գ—Ջ. Դպրութիւններուն հետ պատմական ներքին կապակցութիւն մը չունենալով՝ ընդհատութեան ալ տեղի չկայ:

2. Փաւստոս կը յաւելու. «վասն զի մեր գրած պատմութիւնները առաջինը եւ վերջինը են, իսկ միջինը ուրիշները գրեցին»: Ար է ըսել. Փաւստոսի կողմանէ Միջին պատմութեան համառօտիւ յիշուելուն պատճառն այն է, որ ինքը Հայոց Առաջին եւ Վերջին պատմութիւնները գրած ըլլալով՝ կ'ուզէ զանոնք Միջնոյն յիշատակութեամբը իրարու հետ միացրնել: Գորդեան հանգուցին ծայրերը ահա այս փոքրիկ հատուածին մէջ են. իսկ նախընթաց եւ հետեւորդ խօսքերը ասոր հանդէպ պարզապէս միջնորդական կամ երկրորդական նախադասութիւններ են: Ըստ այսմ՝ չենք կրնար համամիտ ըլլալ Հ. Տաշեանի, որ Առաջին եւ Վերջին պատմութիւնները կամ լաւ եւս պատմական ժամանակաշրջանները կը բաղձայ ինքնին իսկ Փաւստոսի ներկայ պատմութեան

մէջ փնտռել¹ վասն զի՝ քանի որ Փաւստոսի Միջին պատմութիւն ըսածը Թաղէոս-Գրիգորեան ժամանակաշրջանի պատմութիւնը միայն կրնայ հասկըցուիլ, կը հետեւի, որ անոր Առաջին եւ Աւերջին պատմութեանց նիւթը կը կազմէին Հայոց պատմութեան նախաքրիստոսեան եւ յետգրիգորեան ժամանակաշրջանները:

3. Փաւստոսի արեւելեան աւելարանութիւնը մեզի ուրիշ ապացոյց մըն ալ կը մատուցանէ. իւր ըսածը աւելի ըմբռնելի ընելու համար նմանութիւն մըն ալ կը գործածէ, որ միայն մեր մեկնութեան կը պատշաճի. «Նման որմի շինուածքին մէջ եղած աղիւսակարգի մը.», որմի շինուածքը կը համապատասխանէ ինքնին իսկ Փաւստոսի Առաջին եւ Աւերջին պատմութեանց, իսկ անոր մէջ եղած աղիւսակարգը, որ որմին երկու շերտերուն հիւսուածքները ամբողջի մը պիտի վերածէ, կը համապատասխանէ Միջին ժամանակաշրջանին Փաւստոսի կողմանէ համառօտ յիշուելուն:

Յայտմ ըսուածներով կարծենք թէ գէթ անուղղակի կերպով նաեւ ցուցըցած կ'ըլլանք, թէ ինչ ըսելու է Հ. Մէնէվիշեանի այն կարծեաց նկատմամբ, որուն համեմատ «վասն զի է ինչ մեր պատմութիւն», եւն հատուածը իւր յաջորդ խօսքերով՝ իբրեւ ոչ հարազատ ծնունդ Փաւստոսի մտաց՝ անվաւերական համարելու է²:

¹ «Հանդ. Ամս.», 1905, էջ 163.

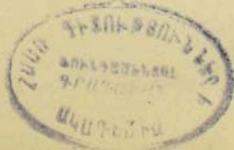
² «Հանդէս Հայագիտութեան» (— Zeitschrift für

Եթէ նոյն իսկ ընդունինք, որ Փաւստոսի պատմութիւնը Ե. դարէն վերջը նոր խմբագրութեան հնթարկուած է, ինչպէս Ստ. Մալխասեան կը հաստատէ (Zeitschrift für armenische Philologie I. S. 67) եւ Գեր. Հ. Մատենախօսը գէթ չարիով մը կ'ընդունի (անդ), չենք կրնար այս հնթարկութեան մէջ այնչափ յառաջանալ, որ Գլխոյ մը համար կենդրոնական նշանակութիւն ունեցող հատուած մը ընդմիջարկեալ համարինք¹:

Թէ (սնդրոյ) նիւթ եղող հատուածը Փաւստոսի մտաց հարազատ ծնունդն է, եւ թէ մերձամրողը Գլխէն հանած եզրակացութիւնը անոր ամենաբնական մեկնութիւնն է, կը վկայէ նաեւ Պրոկոպիոս իւր «Վասն շինութեանց» Գ. գրքին մէջ: Իսնդրոյն առաւել լուսաւորութեան համար պիտի թարգմանենք սոյն հատուածը, պիտի թարգմանենք նաեւ նոյն հեղինակին «Վասն պարսկական պատերազմին» Ա. գրքին մէջ եղած հայկական ծանօթ հատուածը. վասն զի մեր կարծիքով առաջնոյն աղբիւրը որոշելու համար

armenische Philologie). Մատենախօսութիւն. Հանգ. Ամս. 1902, էջ 168:

¹ Fr. Murad իւր Ararat und Masis (Heidelberg 1901, S. 78) գործին մէջ ամրողը գլուխը յետսամուտ կը համարի: Այս մասին այսչափ միայն կ'ըսենք, որ յարգ. հեղինակը ինքն իրեն դէմ մեր ձեռքը ապացոյց կուտայ, երբ այս գլխոյն հետ գրքին գրեթէ կէսը եւ այն՝ Է. գրքը մէջ խմբագրուած կը յայտարարէ, վասն զի ոսկեզարեան եւ ոչ-ոսկեզարեան լեզուները քիչ մը զանազանեւ գիտցողին համար շատ տարօրինակ եւ անյաջող եզրակացութիւն մըն է այսպիսի դատաստան մը այնպիսի գրքի մը վրայ, որ --ի-գրքի-ն է:

անհրաժեշտ հարկաւոր է երկրորդին ծանօթութիւնը:

Անն Պարսիցի պատմութիւն Ա. Ծ:

«Այլ Պատմութիւն Հայոց ասէ թէ զօրութիւն այնր օրինաց, որ ի վերայ Անյուշ բերդին է, լուծեալ եղեւ ի Պարսից օրինակաւս այսուիկ:

Երեսուն եւ երկու ամս անհնարին իմն (ἀχίρουχτος) պատերազմ էր երբեմն Պարսից ընդ Հայս, յայնմ ժամանակի թագաւորէր ի վերայ Պարսից Բակուր եւ ի վերայ Հայոց Արշակ յազգէն արշակունեաց: Թէպէտ եւ զերկոսին կողմանսն եւս նեղէր տագնապէր երկարութիւն պատերազմին, այլ քան զՊարսիկս առաւել ի նեղ անգեալ էր աշխարհն Հայոց: Այնչափ չվստահէին իրերաց, մինչ զի ոչ ոք ի նոցանէ համարձակէր դեսպանագնաց առ թշնամին լինել: Բայց զայնու ժամանակաւ գէպ լինէր Պարսից պատերազմել ընդգէմ այլոց բարբարոսաց, որ ոչինչ հեռի ի սահմանացն Հայոց բնակէին: Յայնժամ Հայք զի զիւրեանց առ Պարսիկս զբարեկամութիւնն եւ զցանկութիւն՝ խաղաղութիւն ընդ նոսին առնելոյ՝ ցուցանիցեն. հաստատեալ սահմանեցին խաղալ, գնալ ի սահմանս բարբարոսաց: Ապա ուրեմն յայտ արարեալ զխորհուրդ իւրեանց Պարսից՝ յանկարծակի յեղակարծումն ժամանակի յարձակէին ի վերայ բարբարոսաց եւ անխտիր զամենայն հասակ՝ զայր եւ զկին, առ հասարակ ընդ սուր հանեալ կոտորէին:

Չայս իրբեւ լուաւ Բակուր արքայ, կարի ուրախ եղեւ եւ առաքեաց զոմանս ի բարեկամաց իւրոց ուխտիւ բարեկամութեան կոչել զԱրշակ առինքն ի ժողով հաշտութեան խաղաղութեան: Իրբեւ գնաց Արշակ արքայ, մեծապառ մեծարանօք եւ սիրով ընկալաւ զնա Բակուր, եւ որպէս զեղբայր իւր եւ զհաւասար՝ այնպէս կալաւ զնա: Ապա ստի-

պեալ բռնադատեաց զնա երդնուլ զերդումն հաւա-
տարմութեան, երդուեալ եւ ինքն՝ հաստատեցին,
զի յայնմ հետէ Պարսիկք եւ Հայք ի մէջ իւրեանց
պահեսցեն զփոփոխ բարեկամութիւն եւ սէր եւ
զինակից միմեանց լինիցին, յորժամ պատերազմ
ինչ առնել ի միջի կայցէ: Ապա արձակեաց զնա
ի Հայս:

Յետ ոչ բազում ժամանակաց ազգ առնէին
Բակուրայ, եթէ նոր ինչ մեքենայս մեքենայէ Ար-
շակ ընդդէմ քո: Իսկ Բակուր պատրեալ ի բա-
նիցն՝ կարեւոր ինչ գործոց պատճառանաւ զնա ի
խորհուրդ հրաւիրէր: Չյապաղէր Արշակ, զի ունէր
ընդ իւր հայ մարտիկս եւ զՎասակ, որ վասն
արութեան եւ քաջութեան եւ առանձին իմն
իմաստութեան եւ սպարապետ բանակին եւ խոր-
հրդական արքունական ժողովոյն կարգեալ էր:
Յայնժամ իսկ եւ իսկ զերկոսին եւս՝ զԱրշակ եւ
զՎասակ, դառն բանիւք նախատէր Բակուր,
կշտամբեալ յերեսն հարկանէր զարհամարհու-
թիւն երգմանն, զոր հազիւ թէ երդուեալ էին,
անդէն իսկ եւ իսկ ի բաց կալ ի նմանէ խորհէին:
Ժխտել ժխտէր Արշակ մեծաւ հաստատութեամբ՝
զամբաստանութիւնն, հանդերձ այսու ամենայնիւ
անդէն ի սկզբանն տայր զնոսա ի պահեստ:

Ապա հարց եւ քնին առնէր, խնդրէր, հար-
ցանէր զմոգս թէ զինչ ինչ վճիռ հատանել պարտ
իցէ զնոցանէ: Իսկ մոգքն, քանզի անիրաւ իմն է,
ասէին, դատապարտել զայնոսիկ, որք եւ զոճիրն
յանձանց ի բաց քերէին եւ ոչ յայտնապէս դաշ-
նակից նոցա երեւէին, հնարս հնարեցան, որով
ստիպեսցի Արշակ անձամբ զանձն դատապարտ առ-
նել: Հրաման տային հող հարկանել ի յատակն
արքունական խորանին, զկէսն առեալ յերկրէն
Պարսից եւ զկէսն ի Հայոց: Աստարեաց թագաւորն
զոր ինչ հրամայեցինն: Յայնժամ մոգք կախար-
դեալ զխորանն, ասեն ցթագաւորն պարտ է քեզ

յայնժ ի նմին իսկ խորանի այսր անդր ճեմել ընդ
 Արշակայ եւ ճառ առեալ խօսել զուռ երգմանէ
 եւ զմիաբանութենէն: Այլ հարկ է զի մեք եւս
 առննթեր լիցուք անդէն ի խօսս, զի վկայք լինի-
 ցիմք ամենայն բանիցն, որք յերկոցունց կողմանցն
 լինիցին: Յայնժամ Բակուր ետ ածել զԱրշակ ի
 խորանն եւ ինքն երթեւեկս առեալ ճեմել սկսա-
 նէր ընդ նմա ընդ խորանն եւ ստիպէր հարցանէր
 թէ ընդէր ընդդէմ հաւատարմութեան ուխտին
 փորձէիր յանհնարին աղէտս վտանգի կործա-
 նել եւ զՊարսիկս եւ զՀայս: Յուրաստ յիրացն
 լինէր Արշակ եւ մեծամեծ ուխտիք զանձն իւր
 իբրեւ զհաւատարիմ ծառայ Բակուրայ խոստովա-
 նէր, ցորչափ ժամանակս ի պարսիկ հողոյն վերայ
 էին եւ խօսեցան: Այլ այն ինչ ընդ մէջ բանիցն ի
 միջոց խորանին հասանէր եւ զհայայտակն կոխել
 սկսանէր, անդէն առժամայն՝ շգիտեմ յորպիսի
 զօրութենէ բռնադատեալ զնոյն բանսն ի ժպրհու-
 թիւն ամբարտաւանութեան շրջէր եւ ահագին իմն
 սպառնալիս սպառնայր Բակուրայ, եւ պարսիկ որե-
 րոյն, յայտ արարեալ թէ ոչ երբեք մոռանալոց է
 զթշնամանսն, զորս հասուցին, վրէժս ընդ նոցա
 հատուցանիցէ վաղվաղակի, յորժամ տէր իւրոյ
 անձինն լինիցի: Այսպէս ցորչափ ժամանակս թէ ի
 հայ հողոյն վերայ էին, զայսպիսիս բարբառէր դա-
 զանացեալ վարազացեալ մինչեւ անդրէն յետս
 դարձեալ ի պարսիկ հողն մտանէր: Քանզի աստէն
 նոյնպէս յայլ ձայն շրջէր, զպաղատանս ծառայի ի
 ձեռն առեալ աղիողորմ ձայնիւ բանս առ Բակուր
 բարբառէր: Եւ յորժամ ի հայ հողոյն վերայ
 հասանէր, դարձեալ ի նոյն սպառնալիս դառնայր,
 այսպէս ստէպ ստէպ ընդ երկոսին կողմանսն եւս
 շրջեալ զոր ինչ ունէր ի սրտի իւրում զամենայն
 յարտաքս թափեաց: Ապա ուրեմն դատապարտե-
 ցին զնա մոգք իբրեւ զուխտանենդ եւ զուխտա-
 դրուժ: Յայնժամ հրաման տայր Բակուր հանել

զմորթն Ասասկայ եւ տիկ արարեալ ընուլ խոտով եւ ապա կախել զբարձրաբերձ ծառոյ իմեքէ, իսկ զԱրշակ խաղաղուցանել յԱնյուշ բերդն, զի այնպէս իմն համարէր թէ շունի ինչ իրաւունս զայր ոք թագաւոր արեանն մահուամբ յարեւէ արկանել:

Ի գալ միւսոյ ամին՝ այր մի հայացի ի մտերիմ բարեկամացն Արշակայ եւ ի թուոյ այնոցիկ, որք զնորին զհետ գնացեալ էին ի Պարսս, խաղաց գնաց ընդ Պարսիկս ի պատերազմ զոր մղելոյն էին ընդդէմ բարբարոսաց: Եւ քանզի առաջի աշաց իսկ Բակուրայ արքայի մեծամեծ քաջութիւնս գործեաց եւ պատճառք Պարսից յաղթութեանն եղև, յետոյ ուրեմն կոչեցեալ առ ինքն, ասէ ցնա թագաւորն, խնդրեաց ինչ յինէն, զինչ եւ խընդրեսցես, տաց եւ ոչ արգելից: Իսկ նա զայս ինչ միայն խնդրեաց, տացի ինձ, ասէ, հրաման, զի երթայց ծառայեցից Տեառն իմում Արշակայ մի օր ճիշտ, որպէս եւ հաճոյ իմում կամացն իցէ: Որչափ զարմանաց՝ այնչափ ծանր էր թագաւորին հարկաւ լուծանել զայնչափ հնազոյն զօրէնսն, այլ զի մի զխոստամբն անցանիցէ, հաճեալ հաւանեցաւ ընդ խնդիրն: Յայնժամ զթագաւորական հրովարտակն ի ձեռին՝ մտեալ յԱնյուշ բերդն ողջոյն տայր Տեառն իւրում Արշակայ: Անդէն գիրկս արկանէին զմիմեամբք եւ ի քաղցր յարտասուս հարեալ զանցսն նորա ողբային, մինչ զի հազիւ հազ թէ կարացին քակել ի միմեանց: Եւ իբրեւ յարտասուելոյ անտի խոնջեալ վաստակեալ սակաւիկ ինչ սիփիէին, անդէն յարուցեալ լոգացոյց հայն զԱրշակ, զամենայն ինչ ճշդիւ կտակաւ յարդարեալ եւ զգեցուցեալ նմա պատմութեանս թագաւորականս, բազմեցուցանէր զնա ի բազմականին: Յայնժամ Արշակ արքայ ըստ առաջին սովորութեանն ընդունէր յընթրիս, որ անդն կային. յայսմ ի սմին ընթրիս ի վերայ բաժակացն բազում ինչ բանք ի միջի անցանէին, որովք զուարճանայր զուարթա-

նայր Արշակ, եւ այլ բազում ինչ եկն ի միջի, որք կարի իսկ ուրախ առնէին զնա: Մեծ էր արդարեւ քաղցրութիւնն, զոր ճաշակէին խօսակից ընդ միմեանս լիեալ՝ մինչ զի մինչեւ ցգիշերն երկարեն ձգեն զինչոյսն: Հաղիւ մեկնէին ի միմեանց մեծաշուք ընթրեացն հեշտութեամբ լցեալք յԸղփացեալք: Ապա ուրեմն՝ ասեն թէ իցէ ասացեալ Արշակայ, ածէք ինչ երբեք զմտաւ թէ յետ զայսպիսի եւ զայսչափ քաղցր եւ ցանկալի օր ընդ ցանկալւոյն ի մէջ մահկանացւացն անցուցանելոյ տակաին կամաւ կրիցեմ զվիշտս տառապանաց կենաց իմոց: Չայս ասացեալ՝ զգանակն, զոր կամօք ի սեղանոյ անտի առեալ էր, եհար ի սրտի իւրում եւ անդէն սատակեցաւ: Արդ որ ինչ --- -- շէլէն Արշակայ -- -- էւ թէ յայնմ ի նին ինչ ժամանկէ ընդդէմ օրինոյն գործեց -- -- զԱնյոն Քերտէն է, քննութիւն զորն է շարժեալ (ή τῶν Ἀρμενίων συγγραφή), զոր է վեր ոնոր յիշեց -- --: Procopius Vol. I. 5. Corpus Scriptorum historiae Byzantinae. Pars II. Bonnae 1833.

Վասն շինութեանց. Գ. 1:

Թէ էր երբեմն թագաւոր Հայոց ի նմին ազգէ՝ հաստատեալ ցուցանէ հնոցն պատմութիւն: Այլ իբրեւ Աղեքսանդր Մակեդոնացի զթագաւորն Պարսից կործանէր, նուաճել նուաճէին Պարսիկք, սակայն Պարթեւք ապստամբեալ ի բաց կացին ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց եւ պարտեալ եւ ի բաց վտարեալ զնոսա տարածանէին զիշխանութիւն իւրեանց մինչեւ ցգետն Գկղատ: Հանդարտէին Պարսիկք ընդ իշխանութեամբ սոցա ամս հինգ հարիւր մինչեւ ցժամանակն, յորում թագաւորէր ի վերայ Հռովմէացւոց Աղեքսանդր որդի Մամեայ: Յայնմ ժամանակի, որդէն -- -- է ինչ Պարսութեանն Հայոց, մի ոմն ի թա-

գաւորացն Պարթեւաց թագաւորեցոյց զԱրշակ
զեղբայր իւր ի վերայ աշխարհին Հայոց: Ապա մի ուր
կարծիցէ թէ Արշակունիք ի Հայոց անտի սերեալ
իցեն: Սոքա զամս հինգհարիւր խաղաղութեամբ
պահեցին զեղբայրութիւն ազգատոհմին իւրեանց:
Procopius, Vol. III. De Aedificiis, III. 1.

Առ այժմ մեզի համար անտարբեր խնդիր
է թէ Պրոկոպիոսի առջեւը եղած « Հայոց Պատ-
մութիւն »ը յունարէն էր թէ հայերէն. մեզի
համար կարեւորն այն է, որ ինչ որ Փաւստոս
անկեղծօրէն կը խոստովանի, նոյնը հոս Պրոկո-
պիոս անվիճելիօրէն կը հաստատէ: Առաջին
կտորին Փաւստոսէն ըլլալուն վրայ՝ ակնբերել
ըլլալուն համար, չեմ կարծեր թէ տարակոյս
կարելի ըլլայ հանել. ուրեմն խնդիրը գլխաւո-
րաբար երկրորդին վրայ է: Սակայն երկրորդն
ալ չի կրնար տարակուսի տակ ձգուիլ, վասն զի
Պրոկոպիոս թէ առաջին եւ թէ երկրորդ կտո-
րին մէջ զմեզ կը խաւրէ միեւնոյն աղբիւրին՝
այսինքն Հայոց Պատմութեան մը. արդ՝ թէ
Պրոկոպիոս Հայոց Պատմութիւն ըսելով չի
հասկընար ընդհանրապէս Հայոց Պատմութիւն,
այլ գրուած յատուկ պատմութիւն մը՝ հե-
տեւեալ պատճառներէն կը տեսնուի: 1. Պրո-
կոպիոս առաջին կտորին նախընթաց « ἡ τῶν Ἀρ-
μενίων ἱστορία » ին իմաստը աւելի կ'որոշէ, երբ
ամենէն վերջը անոր տեղ կը գործածէ « ἡ τῶν
Ἀρμενίων συγγραφή » որ ինչպէս բացայայտ է,
գրուած յատուկ պատմութիւն մը միայն կրնայ
նշանակել: 2. Առանց այս կէտին ալ Պրոկո-
պիոսի խօսքերը յինքեան ուրիշ մեկնութիւն մը

բացարձակապէս կը մերժեն, *Աπαξ δὲ ἡ τῶν Ἀρμενίων ἱστορία φησί* (De Bello Persico, I. 5). — τὰ μὲν οὐκ κατὰ τοῦτον δὴ τὸν Ἀρσάκην ἡ τῶν Ἀρμενίων συγγραφὴ λέγει ταύτη ἧπερ ἐρρήθη, *κεχωρηχέναι καὶ τὸν νόμον τότε ἀμφὶ τῷ τῆς λήθης φρουρίῳ λελεύσθαι (ωντ)*. — ὥσπερ ἡ τῶν Ἀρμενίων ἱστορία φησί (De Aedificiis III, 1). *ասոնք միայն գրուած պատմութիւն մը կրնան ակնարկել: 3. Գրական ուրիշ զօրաւոր ապացոյց մ'ալ ունինք. Փարպեցւոյ արժանահաւատ վկայութեան համաձայն Փաւստոսի պատմութիւնը ե. դարուն մէջ կ'անուանուէր Հայոց Պատմութիւն = τῶν Ἀρμενίων ἱστορία: Փարպեցւոյ այս վկայութեամբը ոչ միայն Արտակարտի հասուածներուն աղբեր նշանութիւնը կը հաստատուի, այլ նաեւ այն թէ Բիւզանդացի մատենագիրը ἡ τῶν Ἀρμενίων ἱστορία կը գործածէ իբրեւ յատուկ անուն Փաւստոսի Պատմութեան:*

2. Գաթրճեան կը կարծէ թէ վերջին հասուածին Արշակով՝ Արտակարտի խոսքով Ա. Տրդատին (Գ.) հայրը կ'ուզէ մատնանիշ ընել (Տիեզ. Պատմ. Բ. Հտ. էջ 179): Միայն թէ՛ ինչպէս լաւ դիտած է արդէն Հ. Տաշեան (Հանդ. Ամս. 1890, էջ 89) յաջորդ խօսքերը այսպիսի մեկնութիւն մը անկարելի կ'ընեն: Այսպիսի մեկնութիւն մը՝ նոյն իսկ առանց յաջորդ խօսքերը նկատողութեան առնելու՝ անհնար է ընդունիլ. վասն զի՝ «Յայնմ ժամանակի, մի ոմն ի թագաւորացն Պարթեւաց թագաւորեցոյց», եւն

խօսքին «Յայնմ ժամանակին», այս պարագային պիտի նշանակէր ճիշտ այն ժամանակը, յորում Պարթեաց Պետութիւնը կործանեցաւ:

Պրոկոպիոս հոս կը խօսի սուաջին հայարշակունի թագաւորին վրայ. եւ անոր ժամանակն ալ մերձաւորապէս կ'որոշէ, երբ կ'ըսէ. «Սոքա զամս հինգհարիւր խաղաղութեամբ պահեցին զեղբայրութիւն ազգատոհմին», Ուստի եւ յառաջ՝ եւ նաեւ քրիստոսէն յառաջ երթալու է. այն ատեն՝ Պրոկոպիոս իւր այս հատուածին մէջ կու գայ կը միանայ խորենացւոյ եւ Անանունի հետ, այս տարբերութեամբ որ անոր «Արշակ»ը խորենացւոյ քով կ'ըլլայ՝ «Ազարշակ», իսկ Անանունի քով նոյնպէս «Արշակ»: Ընթերցողին կը ձգենք Փաւստոսի Ա. Գլխուն եւ այս եզրակացութեան համեմատութիւնը¹:

Կարծենք թէ այլ եւս պարզ է թէ ինչո՞ւ Փաւստոսի Պատմութիւնը «Գ. Դպրութիւն» ով կը սկսի: Փաւստոսի «Առաջին Պատմութիւնը», կը պակսի. ահա այս է ասոր միակ պատճառը: Իհարկէ եղիշէ Մատաթեան իւր «Փաւստոս Բիւզանդ»ին մէջ՝ այն կարծիքը յայտնած է թէ Փաւստոս իւր Հայոց նախնական պատմութիւնն ալ այս «Գ. Դպրութեան» տակ ամփոփած էր (Վիեննա 1890. էջ 22—25), բայց ապահով ենք, որ Ե. Մ այս կարծեաց պիտի չյանգէր, եթէ միտ զնէր, որ Փաւստոս

¹ Հմմտ. այս մասին նաեւ Ն. Արոնց. Начальная история Арменія. էջ 30—32. եւ Ե. Թոփչեան. Արարատ 1901. էջ 525. Die Anfänge, S. 11—12.

Առաջին Պատմութիւն ըսելով կը հասկընայ Գիրք մը ճիշտ այնպէս, ինչպիսի է վերջին Պատմութիւնը:

Մեր անջեւը դժուարութիւն մը կը հանեն Գր. Խալաթեանց եւ Ստ. Մալխասեանց, որ է Փարպեցւոյ այսպիսի գրութեան մը գոյութեան տգիտութիւնը եւ անոր կողմանէ Փաւստոսի « Գ. Գպրութեան », Բ. Պատմութիւն յորջորջումը: Սակայն այս դժուարութիւնը կը մնայ լոկ դժուարութիւն, փաստի ոյժ չունի բնաւ. վասն զի Փարպեցին Փաւստոսի ոչ անձին եւ ոչ իսկ գրութեան վրայ իրական ծանօթութիւն ունի. ինչ որ կ'ըսէ անոր անձին եւ գրութեան մասին, լոկ ենթադրութենէ անդին չեն անցնիր: Հետեւաբար որովհետեւ Փարպեցին Փաւստոսի « Գ. Գպրութիւնը », Բ. Պատմութիւն կ'անուանէ, ասկից Փաւստոսի « Գ. Գպրութեան », Ա. Պատմութիւն եղած ըլլալը չի հետեւիր: Փարպեցւոյ Փաւստոսի մասին տուած տեղեկութեանց այն աչքով նայելու է, որով՝ սովոր ենք նայիլ անոր Ագաթանգեղեայ մասին տուածներուն. ինչպէս Հ. Տաշեան կը ցուցընէ (Հանդ. Ամս. 1890, էջ 150) ներկայ Ագաթանգեղոս 450—460 ի միջոցին զրուած է, եւ սակայն եթէ Փարպեցւոյ Ագաթանգեղեայ մասին ըսածներուն ճշգրտօրէն հետեւիլ ուզէինք, ստիպուած պիտի ընդունէինք թէ ներկայ Ագաթանգեղոսը խմբագրութիւն չէ. մինչդեռ նոյն Մեծ. Հայրը եւ ուրիշները անոր խմբագրութիւն ըլլալը բաւականէն աւելի ապացուցած են:

Այս ըսուածներէն եթէ կարելի է հետեւութիւն մը հանել, այն ալ այս է. Փաւստոսի առաջին Պատմութիւնը՝ այն ատեն երկրորդէն արդէն բաժնուած էր: Այս հետեւութիւնը բնաւ իսկ զարմանալի եւ տարօրինակ պիտի չերեւայ անոնց, որոնց ծանօթ են մեր ազգին Ե. դարու գլխաւորարար վերջին կէսին քաղաքական, եկեղեցական եւ մատենագրական պատմութիւնները: Ղազար այնպիսի ժամանակ մը կ'ապրէր, որ թէեւ Մաշթոցներու եւ Սահակներու ժամանակէն շատ հեռու չէր, սակայն կրօնական եւ քաղաքական անընդհատ պատերազմներու պատճառաւ, այնչափ փոխուած էր, որ կարծես անոր հետ առնչութիւն մը չունէր: 50 տարուան մատենագրական անշարժութիւնը միայն՝ շատ բան մեր առջեւ կրնայ պարզել: Այսպիսի աղետալից պարագաներու մէջ ի՞նչ գիտէ ինչ անցքերու հանդիպեցաւ Փաւստոսի Առաջին Պատմութիւնը, որ Ղազար իւր ունեցած 2 եռագրին մէջ չգտաւ...

Սակայն իրը ուրիշ տեսակէտով ալ կրնանք նկատել. կարելի չէ՞, որ հայ մատենագիրը անձամբ բաժնած ըլլայ երկու Պատմութիւնները: Այս կէտը շատ հաւանականութիւն կը ստանայ, եթէ մտադրութեամբ ընթեռնունք Փաւստոսի «Նախագիտելին» եւ Ա. Գլուխը՝ առանց սակայն զանց առնելու անոր վերնագիրը:

Ինչու Փաւստոս Գ—Ձ Գպրութեանց համար առանձին յառաջաբան մը գրած է, ինչու այս յառաջաբանը Ա. Գլխոյն բովանդակութեան

չի համաձայնիր եւ կամ՝ ինչպէս « Գ. Գպրու-
թիւն », վերնագրին տակ « Սկիզբն », եւ « Ա.
Գլուխ », բառերն կրնան կենալ. ասոնք վերջին
տեսակէտով մտադրութեան շատ արժանի կէ-
տեր են, որոնց մասին սակայն ուրիշ առթիւ :

Ստոյգ է, Փաւստոսի Պատմութեան նախ-
նականը՝ ինչպէս յետոյ պիտի ցուցընենք, ուրիշ
լեզուաւ ըլլալուն՝ մեր ցայժմ ըսածները այն-
չափ վճռական չեն, որ կարենանք ստուգապէս
եզրակացընել թէ Փարպեցւոյ ժամանակ անոր
Առաջին Պատմութիւնը հայերէն լեզուաւ կար
եւ Փարպեցւոյ աչքէն վրիպած է: Սակայն ինչ
որ ցայժմ ըսուածներով չենք կրնար հաստա-
տել, Անանուներ հաստատել պիտի տայ:

Բ.

Փաւստոսի Ա. Պատմութեան հատակո-
տորները Անանունի մէջ:

Գր. Խալաթեանց¹ եւ գրեթէ բոլոր
Անանունի վրայ խօսող եւրոպացի հայա-
գէտները իրենց քննադատութեանց մէջ միայն
Ա. Գպրութիւնը նկատողութեան առած են, ըսե-
լով որ Բ. Գպրութիւնը՝ ինչպէս վերնագիրը
արդէն կը ցուցընէ, Խորենացւոյ եւ Ասողկայ
ժամանակագրութիւններէն քաղուած ինքնու-
րոյն գրութիւն մըն է: Ըստ իս յարգելի գիտնա-
կաններուն կարծիքը լուրջ քննութեան մը
արդիւնք չէ: Երկուքն ալ ժամանակին իրարմէ

¹ Армянский Эпосъ. էջ 58:

անկախ, ինքնուրոյն գործեր եղած կրնան ըլլալ, բայց ոչ ներկայ ձեւին մէջ, վասն զի նախ՝ անհիմն է ըսելը թէ խորենացիէն եւ Ասողիկէն քաղաածոյք մըն է Բ. Գպրութիւնը. մեր համեմատութիւնները ճիշտ հակառակը կը հաստատեն՝. երկրորդ՝ անոր մէջ եղած Մամիկոնեանց պատմութիւնը՝ նկատելով թէ լեզուն եւ թէ ամբողջին մէջ բռնած անկապակից դիրքը, ցայ-

1 Այսպէս՝ Բ. Գպրութեան Մամիկոնեանց ծագման պատմութիւնը խորենացւոյ պատմածէն տարբեր է. — Բ. Գպրութեան համաձայն՝ Պարթեւաց Արշակ Ա. կը թագաւորէ 57 տարի, Արտաւան 38, ըստ խորենացւոյ Արշակ Ա. 31 եւ Արտաւան 31. — առաջնոյն համեմատ՝ Պարոս Հայոց խոսրով Մեծին դէմ պատերազմի կ'ելլէ եւ ճակատի մէջ կը մեռնի, երկրորդին համեմատ Պարսից դէմ կ'ելլէ եւ յաղթութեամբ Հռովմ կը դառնայ. — առաջնոյն համեմատ Տիրանի վերջին տարիները Պարսից թագաւորն էր Ներսէս որդի Դաւիթի եւ Հռովմացւոց՝ Կոստանդինոս, մինչեւ խորենացւոյ համաձայն Պարսից՝ Դաւիթ, որդի Ներսէսի, եւ Հռովմացւոց՝ Յուլիանոս: Զի կրնար նաեւ Ասողիկէն քաղաածոյք ըլլալ այս Բ. Գպրութիւնը. թողունք որ երկուքը իրարու հետ համեմատողը յայտնապէս կը տեսնէ թէ բանաբաղողը Ասողիկն է եւ ոչ թէ Բ. Գպրութիւնը (Հմտ. նաեւ Ստ. Մալխասեանց Սերէոսի պատմութիւնը եւ խորենացի. էջ 14, 21-53, միայն թէ Ստ. Մալխասեանի Բ. Գպրութեան հեղինակին մասին ըսածներուն համափոխենք) Ե. դարէն սկսեալ երկուքին ժամանակագրութեանց մէջ համաձայնութիւն չըլլալէն զատ՝ Բ. Գպրութիւնը այնպիսի կայսրներ ալ կը ստեղծէ, որոնք Ասողիկայ բուրրոփն անձանօթ են: Բաց սասի եթէ Բ. Գպրութեան հեղինակը իւր առջեւ ունէր զԱսողիկ, ինչո՞ւ մինչեւ 652 կը հասցընէ իւր ժամանակագրութիւնը. հնարաւոր է ընդունիլ թէ ժամանակագրին նպատակն եղած ըլլայ հասցընել իւր ժամանակագրութիւնը մինչեւ Պարսից թագաւորութեան կործանումը, երբ հայ պատմագրաց քով նման սովորութեան մը բնաւ չենք հանդիպիր:

տուն ապացոյց մըն է թէ նոր խմբագրի մը ձեռքով կազմուած միակ Անանուն մը ունինք առջեւնիս, Անանուն մը սակայն՝ որ նոյն իսկ իւր այս խեղճ ձեւին մէջ, շատ աւելի հետաքրքրական եւ նուիրական է, քան թէ խորենացւոյ պատմութիւնը: Ն. Մառ եւ Գր. Խաշաթեանց (Հմմտ. վերը էջ 3—4) իրաւունք ունէին, երբ կ'ըսէին թէ Անանունը այսօր մեզի կը ներկայանայ գլխաւոր աղբիւրը խորենացւոյ Պատմութեան. աղբիւր մը կ'իսով չափ գրուած այն մատենագրէն, որուն գոյութեան պատշաճ իրաւունքը յափշտակելու մէջ՝ որչափ կ'երեւայ, քաջասրտութիւն եւ ճարտարութիւն չէր պակսեր մեր ծերունի թարգմանիչ-պատմագրին:

Թերեւս գտնուին թանասէրներ, որոնք ոսկեդարեան գրականութեան ժամանակաշրջանին մասին տակաին անորոշութեան մէջ ըլլալով, մեզմէ՝ Անանունի մէջէն փաւստոսի Ա. Պատմութեան հատակոտորները մատնացոյց ընելէն յառաջ, զայն ապացուցանելը պահանջեն: Թէ այսպիսիները իսկապէս թանասէր անուանելու է, ինդիր մըն է, զոր լուութեան կը յանձնենք: Ի հարկէ մեր ապացոյցներէն գէթ շատերը անոնց համար այն զօրութիւնը պիտի չունենան, ինչ որ կը սպասուի, այսու հանդերձ թէ ազգային եւ թէ ոչ-ազգային ամենանշանաւոր հայկաբան-լեզուագէտներէ իբրեւ յայտ յանդիման ընդունուած իրողութիւն մը վերստին ապացուցանելու սկսելով՝ ինք զինքնիս ծիծաղելի չընելու համար, կը հրաժարինք նման ձեռնարկութենէ

մը¹, եւ կ'անցնինք գրութեանս բուն նպատակին :

Արդ ըստ իս ոսկեդարեան են 1. Անանունի «Արդ հայելով ի մատեանն Մարարայ փիլիսոփայի», հատուածէն սկսեալ՝ ի բաց թողլով «Յունարէն դպրութեամբ», էն վերջը եկող երկու տողերը, որոնց օտար տարր ըլլալը՝ հատուածին մէջ բռնած դիրքէն իսկ կրնայ իմացուիլ, մինչեւ յաջորդ հատուածին վերջը: «Հայելով», ձեւը դասական մատենագրութեան խորթ ըլլալով՝ միտք չունինք բնաւ պաշտպանելու, միայն թէ մտադիր կ'ընենք, որ Փաւստոսի քով միայն՝ քերականական նոյն ձեւը՝ 10 անգամէն աւելի կու գայ. օր. համար. «Քրիստոսի բանաւոր խաշանցն հովուելով. էջ 26. — «խրատելով» (անդ). — եւ ինքն կայր քաջութեամբ ունելով զճակատուն տեղի», էջ 124. — «չըջեր ճեմելով», էջ՝ 142 եւն: 2. Ոսկեդարեան են նոյնպէս «Արդ՝ այս է Հայկն՝ որ ծնաւ զԱրամանեակ» (էջ 2) հատուածէն՝ ի բաց թողլով նոյնպէս «Քանզի զսոյն ճառէ ժամանակագիրն՝ այդպէս որպէս առաջիկայ», (էջ 6) խօսքը, մինչեւ հայ եւ պարթեւ թագաւորաց ցանկը. այս

1 Ոսկեդարեան լեզուին ժամանակին, նկարագրին, եւ յատկութեանց մասին հետաքրքրուողը կրնայ կարգաւ. Հ. Մ. Գարագաշեան. «Նկարագիր Ուսմանց», Վիեննա 1845, էջ 25-46; նոյնը՝ «Ճաշակ հայերէն լեզուի» Պոլիս, 1886-1888; Հ. Թ. Թոռնեան. Հատընտիր Ա. եւ Բ. Հտ. Վիեննա; նոյնպէս Հ. Գ. Գալեմբեարեան, «Ոսկեդարեան եւ ոչ-ոսկեդարեան Հայերէնները», Հանդ. Ամս. 1903, էջ 257-272; Հ. Գ. Մենեփիշեան, «Ոսկեդարեան հայերէնի խնդիրը» Հանդ. Ամս. 1903, էջ 225-230:

ցանկին մասին ուսումնասիրութեանս ետեւը պիտի
խօսինք: 3. Գալով Բ. Դպրութեան՝ անոր մէջէն
հանելու է միայն Մամիկոնեանց ազգաբա-
նութիւնը, միւսը ամբողջապէս ուրիշ գործ է:

Այս հատակոտորներն ոսկեգարեան հա-
մարելուս պատճառն այն է, որ ամբողջ գրու-
թեան մէջ լեզուական այնպիսի առանձնայա-
տուկ նկարագիր մ'ունին, որ միայն ոսկեգարեան
լեզուին կը պատշաճի: Ասոնց մէջ չկայ հելլե-
նաբանութեան ոչ բարդութեանց եւ ոչ ալ
շարահասութեանց ձեւերը. բառամթերքը կամ
համարարմանը ընդհանրապէս համապատաս-
խան է դասական լեզուին: Նոյնպէս չենք հան-
դիպիր հոս բառերու, նախդիրներու, մասնիկ-
ներու խնայող, անճիշտ եւ երբեմն իսկ անճաշակ
գործածութեանց, որ սովորական են բոլոր ցե-
խադարեան մատենագիրներուն: Ստոյգ է դժբախ-
տաբար բոլորովին ալ անաղարտ մնացած չեն. ոչ
միայն սպրդած մտած են բառեր, որոնք դասական
լեզուի վարժ ականջներու քիչ մը խորթ կը հնչեն,
զոր. օր. «պատկերաճոխ», «աստուածակար-
ծեալ», այլ տեղ տեղ նոյն իսկ իրենց Փաւստո-
սեան բուն նկարագիրը կորսնցուցած են. մանա-
ւանդ՝ էջ 6էն մինչեւ յաջորդ գլուխը՝ եւ անոր մէջ
մէկ երկու հատուածներ մահացու վերքեր առած
են: Սակայն այս ամէնը խնդրոյն իսկութիւնը չեն
փոխեր. արտաքուստ եկած պատահական մակա-
բոյսեր են, որոնց մէջէն հատուածներուն նախնա-
կան դասականութիւնը այնպէս դուրս կը ցայտէ,
ինչպէս պղտոր ջրոյ մէջէն արեգական պատկերը:

Որպէս զի Ընթերցողն իրին վրայ դատաստան կտրէ՝ աւելի իրին առարկայականութենէն քան թէ մեր ենթակայական դատաստանէն, յառաջ բերենք հոս երկու լեզուներէն ալ երկու երկու կտորներ:

ԽԻՔԻՐԻՆ ԼԵԴՆ (Յառաջաբանէն),

“Եւ եղև ոչ ի կամայական պիտոյից վարժխուզակի զանստագրեալ (= զանսուտ գրեալ) ժամանակ եւ զնախնի քաջացն ձեռնարկելով դրոշմել վիպասանութիւնս՝ զիմն յիշատակել զառասպելս եւ ի նոյն շարագրելով ասացից զառ ի յապայսն եղելոյ եւ ցուցից համառօտիւք զարդեաց ժամանակացս զաղետիցս վերաբերութեան զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով:”

ՈՒՅԻՔԻՐԻՆ ԼԵԴՆ (Յառաջաբանէն):

“Արդ հայելով ի մատեանն Մարաբայ փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ, զոր եգիտ դրոշմեալ ի վերայ արձանի ի Մծրին քաղաքի յապարանսն Սանատրուկ արքայի՝ հանդէպ դրան արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի արքունական կայենիցն:

Քանզի զսիւնս? տաճարին այնորիկ խընդրեալ ի դուռն արքային Պարսից եւ բացեալ զաւերածն վասն սեանցն ընդ դիպան արձանագրին դրոշմեալ ի վերայ վիմի զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց, յունարէն դպրութեամբ:”

ձրաւանդ դաշտավայրի միոջ. եւ կոչեցաւ անուն դաշտին այնորիկ Հարբ, յանուն Հարցն. էջ 2:»

Երկու յառաջբերութիւններէն կը տեսնուի, որ ձեռքերնիս ունինք գրութիւն մը, որուն մէջ երկու իրարմէ էապէս տարբեր լեզուներ կը գտնուին: Իբրեւ դասական յառաջ բերուած կտորներուն մէջ չկայ բառ մը, ասութիւն մը կամ նախադասութիւն մը, որ ոսկեղենիկ լեզուին հակառակի. մինչդեռ միւս կտորները իրենց «ձեռնարկել»ներով «զիմն»ներով «չարագրել»ներով «վերաբերութիւն»ներով եւ հելլենաբան խրթին շարագասութեամբը մեզի յիշեցընել կու տան խոսրովիկ մը, Սերէոս մը եւ Օձնեցի մը, որոնք թէ ո՞ր դարու մատենագիրներ են, ըսել հարկ չկայ:

Եթէ մատնանշուած հատուածները ոսկեդարեան են, ինչո՞ւ Վիեննական Մխիթարեանները ցայժմ անոնց մասին լուռ մնացին, թերեւս հարցընէ մէկը. այնպիսոյն կը պատասխանենք, որ եթէ Վիեննական Մխիթարեանները հարեանցի ակնարկութիւններէն քիչ մը անդին անցնելով զՆանուն ուսումնասիրած ըլլային, նոյն հատակոտորներուն ոսկեդարեան ըլլալը վաղուց արդէն ծանուցուած կ'ըլլար: Հարեանցի ակնարկութիւններն ալ ընդհանրապէս եղած են այն տեսները, երբ Մ. Խորենացին տակաւին իր բարձր հեղինակութեան մէջ ըլլալուն՝ այնչափ դիւրին չէր Ե. դարուն մէջ երկու «Հայոց Պատմութիւն»ներ ընդունիլը:

Տարբեր եզրակացութիւն մը պիտի չստանանք, եթէ ոսկեդարեան համարուած հատակոտորները միւս հատուածներուն յարաբերութեան մէջ նկատենք. արդիւնքը պիտի ըլլայ նոյնպէս անոնց իրական հատակոտոր ըլլալը։

1. “Եւ եղեւ ոչ ի կամայական պիտոյից վարժ խուզակի, հատուածը ամենեւին ներքին առնչութիւն մը չունի յաջորդներուն հետ, հոն կրկնուած են ինչ որ ամբողջին բովանդակութիւնն է. եւ որչափ ընդհանուր, անորոչ եւ նոյն իսկ հակիմաստ գծերով։ Այն՝ որ քիչ մը վերջը պիտի ըսէ թէ իւր գլխաւոր նպատակն է Հայոց եւ Պարթեւաց հինգ թագաւորներուն պատմութիւնը, կրնա՞ր երբեք այս տեղ “զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով, անըմբռնելի, անորոչ խօսքովը բաւականանալ եւ կամ” կրնա՞ր անոր բոլորովին երկրորդական տեղ մը տալ։

2. Անընդմիջապէս յաջորդող (դասական) հատուածը պակասաւոր է. ամբողջին նկարագրէն եւ ընթացքէն կը տեսնուի, որ հոն հեղինակն իւր պատմութեան ուսկից եւ ինչպէս առած ըլլալուն վրայ կ’ուզէ մեզի տեղեկութիւն տալ, եւ սակայն տեղեկութիւնն առանց ամբողջացընելու, մանաւանդ թէ առանց ամենակարեւորն ըսելու, կը փակէ հատուածն եւ յաջորդին անցնելով կը սկսի մեզի պատմել թէ Մարաբաս երբ եւ ինչպէս գտած է իւր պատմութեան նիւթը։ Յաջորդին “զոր իմ գտեալ ի Միջագետս, խօսքով կնճիւրը չի լուծուիր, վասն զի՝ անոր եւ ասոր մէջ ո՛չ քերականորէն եւ ո՛չ

ալ տրամաբանօրէն կապակցութիւն մը ըլլալով, հոս աւելի աւելորդ նախադասութեան մը դերը կը կատարէ: Յ. Աւելի զգալի անհամաձայնութիւն մը: “Ես Ագաթանգեղոս, ով սկսող հատուածին մէջ, որ իբրեւ արձանագրին վերնագիրը յառաջ կը բերուի, հակառակ վերոյիշեալ հատուածներուն՝ բացայայտ կերպով կ'ըսուի թէ միայն Հայոց առաջին թագաւորաց պատ-
 թիւնն է արձանագրին բովանդակութիւնը. “զամս եւ զաւուրս առաջին թագաւորացն Հայոց:”, — Ահա այսչափ անկապակցութիւնք եւ հակասութիւնք Անանունի միայն ներածութեանն: Ի՞նչ ըսենք ինքնին իսկ մարմնոյն նկատմամբ: Հայկայ ծննդաբանութիւնը կանխող հատուածներուն բովանդակութիւնը պիտի ըլլար ըստ ինքեան Հայկայ որ ցեղէն, ուր եւ երբ ծնած ըլլալը՝ նախագիտելի ծանօթութիւններ, որոնք Հայկայ անձնաւորութեան եւ սերնդեան պատմութեան համար անհրաժեշտ հարկաւոր էին, եւ սակայն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ըստ ամենայնի առաջին հատուածին նման՝ կրկնութիւն Հայկայ պակասաւոր պատմութեան: Ի՞նչ ըսենք Արշակունեաց (Հմմտ. Մ. Խորենացի ըստ Ն. Մառի, ՀԱ. 1895, էջ 96) եւ Մամիկոնեանց ցեղաբանութեան նկատմամբ, որոնցմէ առաջինը նոյնպէս պակասաւոր է եւ յաջորդ գլխուն հետ ժամանակագրօրէն բնակապ չունի, իսկ երկրորդը բոլորովին անյարմար տեղ մը զետեղուած է: Այս ամէնը Անանունին մէջ երկու հեղինակ ընդունելով միայն կարելի

է մեկնել: Մին գտած է միւսին գրութեան հատակոտորները, զորոնք ըստ կարելւոյն ամբողջացրնելու համար իւր կողմանէ յաւելուածներ ըրած է. բայց նիւթին վրայ անդրագոյն ծանօթութիւն չունենալով՝ զանոնք չէ կրցած յօրինուածական ամբողջութեան վերածել: Ուրեմն անուղղակի կերպով դարձեալ է. դար կը փոխագրուինք:

Անանունի այս կցկտուրութեան պարագան զիս կը ստիպէ ենթագրելու, որ նոյն իսկ սկզբնագրին հատակոտորները շատ խեղճ վիճակի մէջ խմբագրողին ձեռքը ինկած են. թէ ինչու Երգ էջէն վերջը եկող հատուածներուն շատերը չունին նախընթացներուն ճոռոմաբանութիւնը, հոմանուանց կուտակութիւնն ու լեզուական ոյժը՝ այսու դիւրին է մեկնել. որչափ կ'երեւայ խմբագիրը զասոնք կարգալու ատեն դժուարութիւններու հանդիպած է, անոր համար գէթ բոլորովին անհետանալէն ազատելու համար՝ անոնց ընդհանուր բովանդակութիւնն առնելով բաւականացած է:

Մինչեւ հիմայ ըսածնիս երկու կէտի մէջ կարելի է ամփոփել: Նախ թէ Փաւստոս Հայոց նախնական պատմութիւն մը գրած է. երկրորդ՝ թէ ներկայ Անանունին մէջ կան հատակոտորներ, որոնք իրենց լեզուաւր սկզբնագիրը մինչեւ է. Գար կը հանեն: Այս երկուքն ըստ ինքեան ստուգապէս կը հաստատեն ինչ որ ցայժմ ապացուցանելու կ'աշխատինք: Սակայն խնդիրը բոլորովին անտարակուսելի ընելու համար՝ կ'աւելցընենք երկու ապացոյցներ ալ, որոնցմով

կը յուսանք թէ իրաւունք պիտի ստանանք
նոյն իսկ անոնց անօջեւ, որոնք թերեւս Անա-
նունի վերոյշեալ Տատակոտորներուն լե-

զուին մասին մեր յայտնած կարծեաց Տան-
դէպ տարակուսական դիրք մը բռնելը,
տակաւին իրաւացի Տամարին:

1. Լնգրուագիտական զուգակցութիւն Անանուհի եւ Փառատուի:

Անանուն:

Չ--է--ն ի--ւ--ն քն--ն Տային ի Բաբե-
լունէ կնսուն եւ որդւովքն եւ ամենայն արկելն
հաշտէրէ) եւ նոյն-- բնակեցաւ յերկիրն Արա-
բագայ. էջ 2:

Չ--է--ն ի--ւ--ն քն--ն Արշակ արքայն ան-
մենայն դաւորն հաշտէրէ) յարեւելից երթալ
ի Բաբելոն... էջ 1 հաշտ ի Բաբելոն, 7:

Եւ նորքա զՏեա մտեալ Բ--է--ն ի ն--
շաշէ երամակս յէ--ն եւ ջ--է--ն եւ --ւ--ն, 4:

Փառատու:

Խ--ւ--ն քն--ն թագաւորն Արշակ բազ-
մակոյտ նախարարքն, ն--է--ն բնդ Աղծնիս բնդ
իւր իշխանութիւնն, նոյն-- թակեցաւ յեր-
կիրն արուացատան, էջ 111:

Խ--ւ--ն քն--ն Արշակ արքայ Հայոց Մե-
ծաց յերկրէն Ասորեստանեայց հաշտէրէ) Տարն
իւրով եւ ամենայն բնտանեօք իւրովք, էջ
1 հաշտ յերկիրն Հայոց, էջ 55:

Թ--է--ն ի ն--նէ աւար բաղուժ, 122:
— Նոյնպէս Երան բաղուժ աւարա... Մ--է-
եւ ջ--է--ն եւ --ւ--ն, զոր ինչ Բ--է--ն 166:

Թ-դէնց իսկ այսօր է թէլ զկապարձս
իմ, 4:

Եւ ընդ քէլէն յարութեամբ հար-
չնէ ներս զտախտակս երկաթիս, եւ ընդ
պնծի վահանն է թ-դ մնացնէ ընդ մեղքն ար-
ձանն յերկիր խարօխեալ վտարեալ զնեան. 4:

Ըստ լոյս հ-ճ-ա-ոյ յոյժ ար-քեալ էր ի վե-
րայ անձին եւ գեղոյ նորա գեղեցկութեան, Ծ:

Մտադիր կ'ընենք, որ 'տոգիմ', Տիներուն քով միայն Փաստոս, Ագաթանգեղոս
եւ Չգօն ունին:

Ընդ քէլն արձանագրին (այսինքն՝
արձանագրին առջեւի կամ երեսի կողմը)
դրոյմեալ... զամն եւ զաւուրս Տինդ թա-
գաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց, 1:

Որքափ ինծի ծանօթ է բառս այս իմաստով ուրիշ տեղ չի հանգիպիր: Բնագրին
մէջ "ըսդ գիպան" էր, ուղղեցինք "ընդ գիպան": Չայս կը պահանջէ թէ իմաստը եւ թէ

Թ-դէնց զնոս նաւն է կղզին 77. — Եկն
թ-դէնց յարութեամբ նորա, 21:

Իսկ նա ընդ քէլէն հարուցէր զայրն
ներս, եւ կարանէ ի կարան թ-դ հանեալ
զնեան ցամաք ընդենոյր զնա, 215:

Առ հ-ճ-ա-ոյ ցանկութեան անուան ար-քե-
ալ էր, 99:

Արեաց գնդին պատեհ է քէլն ելանել
դորացն Յունաց, 161. — Հրաման տայր յա-
ռաջ խաղալ. առ քէլն պատահել զորացն
Յունաց, 161 (այսինքն՝ Յունաց զորաց առ-
ջեւը կամ գիմացը):

Որքափ ինծի ծանօթ է բառս այս իմաստով ուրիշ տեղ չի հանգիպիր: Բնագրին
մէջ "ըսդ գիպան" էր, ուղղեցինք "ընդ գիպան": Չայս կը պահանջէ թէ իմաստը եւ թէ

ուկեզարեան լեզուին քերականութիւնը. ձեռագրական համեմատութիւնները այն սրբագրութիւնը լեզուին կ'արդարացընեն. հմտ. իմ "Սարարագ", թէ "Արարագ", յուզուածս, (Յուշարձան, Վիեննա 1912, էջ 433):

Ծածկեալ յաւերժի, 1. — Բացեալ
աւերժի, 1.

Զարկնէն եւ բնկնուն զԱնտիգոս ի
խնարհ, 8.

Այս եւս ուրիշ տեղ չի հանդիպիր:

Որո՞ւ ոչ որ կարեր չբէ՛ս ա՛նէլ պա-
տերազմաւ, 9.

199.

Սովորականը չորո՞ւ է, հոս տրական:

Անդրէն աւեր իւրաւորնէն մերոյ հաս-
տատուն կացէ ի միջի մերու՛մ, 13. — Եւ
միտքանեալ առնեն աւեր միւրնորնէն, 12.

Կամեցաւ ա՛նէլ ընդ նմա քոթե՛կոս-
նիւն 5:

Կոչէր զի յայն՝ հետեւ քոթե՛կոսն ի մէջ
իւրեանց... քոթե՛կոսն, 138.

Եւ էր խաղաղութիւնն է զՆ էր ինչոցոնց ինչ
գործութիւնն այնոցիկ, 12:

Չօրոճուել լինի թէլ արքայ Յ: Չարա-
ժուել լինի եւ գնայ, 8, 12: Եւ զարժուել
լինին Մամիկն եւ Կոնակն է զիւրոյ նոր ի
միում տեղուջ, 12:

Ճիւն շատուածացեալ Յ:

Յաւերածի արքունական իշխնիցն (իբր
բնակավայր), 1:

Կամեցաւ զնա շէքուել է բռնան իւր, 3:
Հրահնարուի ամենայն թագաւորու-
թեանն, 9:

Բարձրանալք, 2:

Կարելու որիւր եւ յիւտ, 8:

Երահնի յիւր... 4, 6:

Եւ ոչ մեծարէր զնա աստուածաբն
շքով, 3: — Եւ կանգնե զկապարճն...
սկայաբնն, 4:

Մինչդեռ խաղաղութիւնն էր է զՆ ինչ
գործութիւնն այնոց, 44: Յոյժ խաղաղութիւն
էր է զՆ ինչոցոնցն էր ինչոցոնց:

Չօրոճուել լինէր թագաւորն Պարսոց,
120: — Չօրոճուել լինէր Արշակ արքայ, 122:
Չօրոճուել լինել է իւրոյ, 119: —

Առաքէր Սուրեն պարսիկ մի Տի, 207:
Բնակու թիւն իւրոց իշխնիցն, 33: Եւ
նէր յեպիսկոպոսական իշխնիցն, 97:

Ընթանել է բռնան, 212:

Նշահանալք, 31: Ըստ Պետերր. ի
Չեռագրին:

Բարձրանալք, 9:

Որիւր է յիւտ եւ պարանոցաւ ինչիւր
երահնի յիւր, 212, 213:

Ապա յայնժ ժամանակի միարան խոր-
հեցաւ աշխարհութիւն խորհուրդ, 38: — Կոտո-
բեցան յանկարծ օրէն, 95: — Պատրաստեին
ինչ ըստ նմա արժանի աւագ օրէն սպաս, 97:

Ինչպէս ամէն մատենագիր, նոյնպէս Փաւստոս իւր սիրական բառերն եւ ասացուածքներն ունի, զորոնք՝ ընթերցողը ձանձրացընելու եւ երբեմն իսկ ծիծաղցընելու չափ կը գործածէ, այսպիսի բառեր են “յ-յ-ժ-ժ”, “յ-յն՝ ժ-ժ-ն-ի՛”, “ձ-չձ-չ-ի՛”, մանաւանդ “հ-ն-դ-եր-ն” նախադրութիւնը ամէն պարբերութեան մէջ պէտք է որ հանդիպի. ճիշտ նոյնը ըսելու է նաեւ Անանունի համար: Սակայն դեռ աւելին կայ. Անանուն եւ Փաւստոս նոյն իսկ պատմական ոճի թերութեանց մէջ իրարու հետ զուգակցօրէն կ'ընթանան: Այսպէս՝ Փաւստոսի պէս Անանունն ալ սսվորութիւն ունի զօրաց թիւը, զօրութիւնը, յաջողութիւնն եւ իւր սիրելի (ինչպէս նաեւ ատելի) անձանց յատկութեանց նկարագրութիւնը ծայրայեղել եւ կամ՝ շատ անգամ արդէն յառաջ բերուած պատմական դէպք մը վերստին պատմել այնպէս, իբրեւ թէ այս մասին ամենեւին խօսած չըլլայ: “Եւ յուղարկէ զնա ի Մրծանայ ընդ արեւմուտս զաւրու մեծաւ եւթանասուն հազարաց եւ մեծամեծ իշխանաւք նախարարաց հազարաց բիւրաւորաց, որում ոչ ոք կարէր զդէմ ունել պատերազմաւ 9. — Եւ եղև պատերազմ մեծ առ Անտիոք, քաղաքաւ, հարկանեն եւ սրբաջունջ առնեն զզաւրն Դեմետրեայ, 8. Զի ոչ գտանէր յայնմ ժամանակի նման նորա? այր ոք ամենեւին, 5 (Փաւստոս. Զի այլ ոչ գտանէր ուրեք նման նմա ի վերայ երկրի, 27. զի ուրեք երբեք նման նմա ոչ գտանէր, 59): Պատմական կրկնութիւն-

ներու համար ընթերցողը կը խաւրենք Անանունի 3. Փաւստոսի 133, 139, 151 եւ 173 էջերը:

Այս ապացոյցին զօրութիւնը լաւ ըմբռնելու համար՝ միտ դնելու է, որ 1. այն հատակոտորները, որոնցմէ համեմատութիւնները յառաջ բերուած են, Անանունի ամբողջութեան հազիւ 5 թուղթը կը գրաւեն. 2. աւելի նախադասութեանց եւ ասութեանց քան բառերու համեմատութիւններ են. 3. ասոնց մէջ կը գտնուին ո՛չ միայն այնպիսի բառեր եւ ասացուածքներ, որոնք աւելի Փաւստոսի քով գործածական են, այլ նաեւ այնպիսիներ, որոնց համեմատականներուն միայն Փաւստոսի քով կը հանդիպինք. 4. երկուքին մէջ եղած լեզուագիտական նմանութիւնը՝ իսկապէս ո՞ճի զուգակցութիւն է, որ բացարձակապէս կը ժխտէ երկու հեղինակի գաղափարը:

Արչափ խախուտ հիմանց վրայ հաստատուած են ուրեմն † Գրիգոր Խալաթեանցի¹ եւ Ստ. Մալխասեանցի² Անանունի եւ Սերէոսի բառագիտական համեմատութիւններէն հանած հետեւութիւնները: Յարգելի քննադատներս առանց ապացուցանելու թէ Սերէոսի եւ Անանունի մէջ եղած նմանութիւնները միայն երկուքին առանձնայատուկ են՝ զայն իբրեւ այնպիսի կ'ենթադրեն, եւ անկից իւրաքանչիւրն իւր տեսութեան համեմատ հետեւութիւն մը կը

¹ Армянский Эносъ 68—76.

² Սերէոսի պատմութիւն եւ Մ. Խորենացի, էջ 88—89:

Հանէ, որով Գր. Խալաթեանցի կարծեօք օգտուողը Անանունը կ'ըլլայ եւ ոչ թէ Սերէոս. իսկ Ստ. Մալխասեանի Համաձայն Սերէոս եւ Անանուն իրարու հետ կը նոյնանան:

Եթէ ընթերցողին ծանօթ են Գր. Խալաթեանցի Համեմատութիւնները, զորոնք ի նպաստ իւր գործածած է Ստ. Մալխասեան, անշուշտ կը տեսնէ, որ ջանացած ենք միշտ մէջը բերել նաեւ այն ասացուածքներն ու բառերը, զորոնք յարգ. քննադատը կը գտնէ միայն Սերէոսի քով. եւ կրկնապատիկէն աւելին ըրած ենք: Գալով աշխարհագրական անուններուն, նոյնպէս սխալման մէջ է մեծանուն քննադատը. անոնք մեծաւ մասամբ Փաւստոսի քով արդէն կան: Զոր օր. "Արուստան", 116. "Միջագետք Ասորոց", 116. "Հայաստան երկիր", 23, 47, 56 — աշխարհ 1, 5, 8, 13, 120. "Մծբնացւոց քաղաք", = Մծբին 19, 23, 111. "Բահղ" 172, 201, Գուշանք 172, 201. — իսկ եթէ կան անուններ ալ, ինչպիսի են "կապուտկեայ", եւ "լեռոն կաւկաս", անոնք ալ կու գան արդէն Ագաթանգեղեայ եւ Փարպեցւոյ քով. "Թետալացիք", եւ "Մրծուին", յետսամուտ են: Հետեւաբար Գր. Խալաթեանցի եզրակացութիւնը հակաշրջելու է. այսինքն՝ օգտուողը Սերէոս է եւ ոչ թէ Անանուն. իսկ Ստ. Մալխասեանինը բոլորովին ջնջելու է գէթ նկատմամբ Անանունի հատակոտորներուն: Սերէոսի վրայ քիչ ազդեցութիւն չէ ձգած Փաւստոսի նաեւ Բ. Պատմութիւնը. առ այս համոզուելու համար

անանուն
սերէոս
սխալ է
(ե. Ե. Բ.)

երկուքին համեմատութիւնը միայն բաւական է .
 Գր. խալաթեան ուսուցչապետը նկատելով ,
 որ թերեւս ընթերցողներն իւր համեմատու-
 թիւններէն հակառակ հետեւութեան յանգին ,
 անկից զմեզ կանխաւ զգուշացընելու համար՝
 առջեւնիս կը դնէ Անանունի կցկտուրութեան
 եւ առասպելաբանութեան հանդէպ՝ Սեբէոսի
 պատմութեան արժանահաւատութիւնը եւ
 գլխաւորաբար անոր ամբողջ հայ պատմագիր-
 ներու մէջ գրաւած գնահատելի ինքնուրոյնու-
 թիւնը . բայց այս պատճառաբանութիւնն ըստ
 իս *„ad rem“* չէ : Վասն զի յարգելի քննադա-
 տին համեմատութիւնները բոլորն ալ Անանունի
 եւ Սեբէոսի մէջ աւելի լեզուական համաձայ-
 նութիւն մը կը հաստատեն . արդ ինչպէս ան-
 վաւերագիրը վաւերագրէն , նոյնպէս վաւերա-
 գիրն անվաւերագրէն կրնայ լեզուականօրէն
 օգտուիլ , առանց իւր պատմութեան անբերուն ճշմար-
 տութիւնն եւ մատենագրական արժանահաւա-
 տութիւնը տուժելու :

2. Պատմական զուգահեցոյթիւն :

Միշտ հաւատարիմ մնալով մեր սկզբուն-
 քին՝ հոս ալ խօսիլ պիտի տանք աւելի համե-
 մատական օրինակներու : Ար սկսինք Բագրատու-
 նեաց եւ Մամիկոնեանց մասին պատմութեաններէն :

Անանուն

Փաւստոս

Եւ յուզարկէ զնա ի Ապա յետ այսր ամե-
 Մրժանայ ընդ արեւմուտս նայնի զօր արարեալ զօրա-
 զաւրու մեծաւ եւ թանա- վարն սպարապետն Մանու-

սուն հաղարաց սպառազին-
նաց, եւ մեծամեծ իշխա-
նաւք նախարարաց հաղա-
րաց թիւրաւորաց, որում
ոչ որ կարէր զդէմ ունել
պատերազմաւ: Սմա ընդ
առաջ ելանէր Բագարատն
Փառազեան յորդուոցն Ա-
րամանեկայ նախարար մեծ
հանդերձ զաւրու: Մատու-
ցանէ նմա պատարագ ոսկի
եւ արծաթ եւ զարդարե-
զնա ի սնդր եւ ի վահաս
պատկէ զնա ի թագ հայ-
րենի, եւ նստուցանէ զնա
ի վերայ ոսկիապատ ակա-
նակուռ գահոյիցն եւ տայ
նմա զդուստր իւր ի կնու-
թիւն: Չսա արար Արշակ
արքայ ասպետ Հայաստան
երկրին, որ էր իշխան եւ
հրամանատարամենայն թա-
գաւորութեանն հրամանաց
գլուխ եւ հայր արքայի եւ
եղբայր, էջ 9:

էլ հանդերձ Արշակունի
տիկնաւն եւ մանկամբքն
երկորումք Արշակաւն եւ
Վաղարշակաւն, հանդերձ
ամենայն բանակաւն Հայոց
մեծամեծ աւագայնոյն նա-
խարարօքն երեւեալ հասա-
նէր ի գաւառն Կարնոյ, եւ
ամենայն տանուտեարք ընդ
նմա: Եւ տայր սպարապետն
Մանուէլ զդուստր իւր
Վարդանդուխտ կին Ար-
շակայ մանկանն Արշակու-
նոյ եւ փեսայ իւր առնէր
զնա: Առնէր հարսանիս եւ
եղբօր նորին Վաղարշակայ
եւ տայր նմա զդուստր աս-
պետին քազրատունւոյ ի
Սպեր գաւառէ, որ թա-
գաւորին (ըստ Գր. Խա-
լաթեանցի) թագապապն
լեալ էին ի ընմէ ազգին թա-
գաւորութեանն Արշակուն-
ւոյ, էջ 216:

Այս երկու հատուածները Գր. Խալա-
թեանց ալ յառաջ բերած է իւր ուսումնասի-
րութեան մէջ («Армянский Эпосъ» էջ 92—
93): Նպատակը ի հարկէ այն է, ինչ որ
էր լեզուական համեմատութեանց մէջ, այսինքն՝
ցուցընել թէ Անանունը փաւստոսէն օգտուած
է նաեւ պատմականօրէն, առնլով անկից շատ
մը պատմական յետադայ իրողութիւններ իբրեւ
ատաղձ իւր կաղմելիք Հայոց նախնական պատ-

մութեան: Սակայն ինչ որ Մեծ. քննադատին լեզուական համեմատութիւններուն նկատմամբ ըսինք, նոյնը հոս ալ կ'արժէ: Բայց որովհետեւ Գր. Խալաթեանց Անանունի այս հետաքրքրական հատուածէն շեղինակին մտաց մէջ՝ որոշ ժամանակի մը (Է—Ը. Դար.) ազդեցութեան տակ յառաջ եկած՝ Բագրատունեաց ցեղին ծագումը նուիրագործելու եւ բարձրացընելու ձգտումներ գտած կը կարծէ, եւ գլխաւորաբար այս կարծեաց վրայ յեցած Անանունի գրութեան ժամանակը որոշելու փորձեր կ'ընէ, լուութեամբ անցնիլ կարելի չէ:

Իրը՝ Մեծ. Ուսուցչապետին Անանունի հանդէպ բռնած սկզբնակէտէն դատելով, շատ բնական է այս հետեւութիւնը. եւ նոյն իսկ կրնայ ըլլալ, որ Բագրատունեաց Հայկէն ուղղակի յառաջ բերումը խմբագրէն միջարկուած ըլլայ, մանաւանդ որ խմբագրութիւնն ալ կատարուած է ճիշտ այն ատենները, երբ Բագրատունիները Հայ նախարարաց մէջ ամենամեծ հեղինակութիւնը կը վայելէին: Բագրատունիները Հայկայ հետ միացընող հատուածն¹ ալ այնչափ վաւերական չերեւար. թէ լեզուն խորթ է, եւ թէ նախորդ եւ յաջորդ հա-

¹ «Սա (Փառնաւազ) ծնաւ զԲագամ եւ զԲագարատ, եւ Բագարատ ծնաւ զԲիրատ, եւ Բիրատ ծնաւ զԱսպատ, եւ որդիքն Բագարատայ ժառանգեցին զժառանգութիւնս իւրեանց ի կողմանս արեւմտից, այսինքն է Անգեղ տուն, վասն զի կոչեցաւ Բագարատ եւ Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգ բարբարոսաց աստուած կոչեցին, էջ 67»

տուածնեբուն հետ կապակցութիւնը այնչափ զգալի չէ. թերեւս խմբագիրը նոյն դաղափարին մղուած ըլլայ Անանունի վերոյիշեալ հատուածին «Բագարատն Փառազեան յորդուցն Արամանեկայ» խօսքէն, որ ընդհանուր իմաստով ալ կրնայ առնուիլ: Իսկ թէ Բագրատունիները վաղուց հայ նախարարաց կարգին մէջ շատ մեծ՝ եւ նոյն իսկ Մեծ. Ուսուցչապետէն Փաւստոսի գիւցաղները հռչակուած՝ Մամիկոնեաններէն աւելի մեծ գիրք ունէին, կը վկայէ նոյն ինքն Փաւստոս իւր վերոյիշեալ հատուածին մէջ, կը վկայէ նաեւ Ագաթանգեղոս (Հմմտ. էջ 414, 460) ըստ նոր հրատարակութեան): «Թագակապ, կամ՝ «Թագագիր, եւ «ասպետ» պատուանուններն միայն՝ շատ բան կը յայտնեն արդէն. խնդրոյս համար քիչ նշանակութիւն չունի նաեւ այն իրողութիւնն, որ 483ին ապստամբութեան ատեն հայ նախարարները փոխանակ Վահան Մամիկոնեան, որ ապստամբութեան գլուխն էր, ընտրելու, Սահակ Բագրատունին կ'ընտրեն, մարզպան Հայաստանի:

Ուրեմն եթէ Անանունի մէջ Բագրատունիները բարձրացընելու ձգտում մը կայ, այն՝ առնչութիւն չունի մեր հատուածին հետ, որուն Բագրատունեաց մասին աւանդութիւնը իւրամէն մասերովը համապատասխան է Փաւստոսի՝ եւ միայն Փաւստոսի պատմածնեբուն: Մեծ. Ուսուցչապետը թերեւս իրաւունք ունենայ ըսելու թէ Անանունի մէջ 378/9 տեղի ունեցած վաղարշակայ Բագրատունեաց իշխանին դստեր հետ

ամուսնութիւնն առաջին արշակունի թագաւորին ժամանակը փոխադրուած է. բայց այս փոխադրութիւնը կատարուած է ինքնին իսկ Փաւստոսէն կամ օգնութեամբ ականդութեան մը եւ կամ Արշակունեաց Հարստութեան սկիզբն ու վախճանը, որ ըստ Փաւստոսի արդէն մերձեցած էր, այսպիսի սրտաշարժ եղելութեամբ մը իրարու հետ կապելու համար:

Հոս պէտք չենք մոռնալ ուրիշ դէպք մըն ալ, որուն մտադիր ըրաւ զմեզ Պրոֆ. Մարկուարտի „Ērānšahr“ը (էջ 174): Արշակայ առջեւ ելող Բագարատ Փառազեանը չի յիշեցըներ Փաւստոսի Վրասկան Փառա[ւա]-ղեանները, զորոնք “հրաման տայր սպարապետն Մուշեղ հանել ի խաչ ի մէջ աշխարհին Վրաց, (էջ 177): Այս պատմական զուգակցութիւնը ըստ իս մեզի համար գրեթէ այնչափ կարեւորութիւն ունի, որչափ Բագրատունեաց “ի բնմէ ազգին թագաւորութեան Արշակունւոյ թագաւորին, թագակապ ըլլալը: Պատմական արժէքին վրայ ստոյգ բան մը կարելի չէ ըսել, սակայն դէթ այսչափը ակնյայտնի է, որ Դ—Ե. դդ դարերուն մէջ արդէն Բագրատունիները ցեղակցութեամբ Վրական արքունեաց հետ կապուած կը համարուէին:

Անանունի Մամիկոնեանց հատուածը շատ

1 Մարկուարտի համաձայն՝ (անդ) Բագարատ Փառազեան նոյն է Տեղրամի կողմանէ Անտիոքի վրայ դրուած „Bagađatis“ փոխաբերոյին հետ. Եւրոպ. Աւստրալիական բառը շատ հաւանական է: „Bagađatis“ին „ձ“ին չի փոխուելու մասին՝ տես անդ ծան. 61

ընդարձակ ըլլալուն՝ յառաջ չենք բերեր, ընթերցողը գործքիս վերջը հրատարակուելիք դասական հատակօտորներու կարգին մէջ՝ զայն եւս տեսնելու առիթը պիտի ունենայ: Ամբողջին բովանդու թիւնը համառօտիւ այս է. Պատմագիրը իբր թէ խօսակցութիւն մը ունեցած է «առարքայն խոսքով», ճենաստանէն եկած դեսպաններուն հետ՝, որոնք «Ասեն գուսանք եւ ի մերում աշխարհին յերգս իւրեանց «ՂԾամիկն եւ զԿոնակն արս երկուս լեալ քաջս եւ գլխաւոր եղբարս հարազատս», եւն խօսքով հաստատած են եղեր Հայոց մէջ տարածուած աւանդութիւնը. որուն համեմատ երկու եղբարներուս հայրը կանամ, որ ճենաց թագաւորութեան երկրորդ աթոռը ունէր, մեռնելէն վերջը, մայրը կ'աճուսնանայ ճենաց թագաւորին հետ, ուսկից ճենապարտ անուամբ տղայ մը կը ծնանի, որ եւ կ'ըլլայ յետոյ ժառանգ թագաւորութեան: Ասոր վրայ երկու եղբայրները կ'ապստամբին, բայց չարաչար յաղթուելով՝ կը փախչին Պարթեւաց Արտաւան Դ. թագաւորին քով, որ ճենաց թագաւորին հետ պատերազմի չբռնուելու համար՝ զանոնք իրենց ընտանեօք Հայաստան կը խաւրէ:

1 Հ. Ն. Ակիմեան, որ չենք գիտեր, ինչ պատճառներու վրայ յեցած զԱնանուն վրթանէս քերթողի կ'ընծայէ, այս խօսակցութեան մեծ կարեւորութիւն կու տայ, (տես Հանգ. Ամս. 1911 էջ 528), մինչդեռ պատգամաւորներուն բերանը դրուած խօսքերէն յայտնի կը տեսնուի որ աւանդութեան հեղինակութիւն մը տալու համար հնարուած է:

Արդ այս զարմանալի աւանդութեան իսկապէս մանրանկարն է Փաւստոսի Մամիկոնեանց ծագման նկատմամբ պատմածը: «... Նա մեք չեմք իսկ լեալ ձեր ծառայք, այլ ընկերք ձեր եւ ի վերոյ քան զձեզ, զի նախնիքն մեր լեալ էին թագաւորք աշխարհին ճենաց, եւ վասն եղբարց իւրեանց գրգռութեան, զի արիւն մեծ անկեալ է ի վերայ, վասն այնորիկ եմք գնացեալք եւ վասն հանգստի գտանելոյ եկեալ դադարեալ եմք», 203 (Հմմտ. նաեւ էջ 167 եւ Նոյնպէս 203 քիչ մը վար): Չեր ծառաները չենք, վասն զի ճենաց թագաւորական ցեղէն ենք. բայց գահակալութեան կռիւ ծագելով «եւ վասն եղբարց իւրեանց գրգռութեան», որ եւ եղած է ուղղակի մեր նախահարց (Մամիկն եւ Կոնակ) յանցանքով, «զի արիւն մեծ անկեալ է ի վերայ», պարտուած եւ փախած են անկից մեր նախնիք, «վասն այնորիկ եմք գնացեալք», եւ գահը բարձրացող եղբօր ձեռքը այլ եւս չի նալու համար հոս եկած բնակած ենք, «եւ վասն հանգստի գտանելոյ եկեալ դադարեալ եմք»:

Երկուքին համաձայնութեան ինչ աստիճանի ըլլալուն վրայ կատարեալ գաղափար մը կազմելու համար, լսելու ենք նաեւ Խորենացւոյ Մամիկոնեանց վրայ աւանդածը: Խորենացւոյ համաձայն Մամիկոնեաները Հայաստան եկած են ոչ թէ Պարթեւաց Արտաւան թագաւորին, այլ «Արտաշէի որդւոյ Սասանայ» ժամանակ. իսկ ճենքակուր, որ Արբոկ անուն մըն ալ ստացած է, Մամիկոնեանց հետ եղբայրակցութիւն

չունի բնաւ: Մամիկոնեանց նախահայրն ալ մէկ հոգի է Մամգուն (= Մամ եւ Կոն) անուամբ, որ Բղղոս ըսուած մէկուն հետ ճինքակուրի դայեկորդի էր: Օր մը Բղղոս թագաւորին առջեւ Մամգունի վրայ չարախօսութիւն կ'ընէ, Մամգուն ալ թագաւորին ձեռքէն ազատելու համար կը փախչի Արտաշիւր թագաւորին քով, որ սակայն մեռնելով՝ իւր որդին Շապուհ զՄամգուն շայաստան կը խաւրէ:

Մամգուն անուան վրայ շատ խօսուած է. Էջիսան Մ. Թումանեան զայն յառաջ կը բերէ Չինաստանի ճէն շարստութեան թագաւորներուն առանձնայատուկ Խու-Գու-Ման կամ Մանգուն անունէն (չանդ. Ամս. 1911, էջ 519). Անահիտի 1908 տարւոյ 1—4. թիւերուն մէջ անունս նկատուեցաւ թաթարական անուն մը, եւ իրօք Կիրակոս Գանձակեցւոյն պատմածին համեմատ Մոնգոլներու մէկ խանը Մամգուն կ'անուանուէր. կան դեռ ուրիշ կարծիքներ ալ (չմատ. Բաղմ. 1906, 390), բայց այսօր այլ եւս չի կրնար տարակուսուիլ թէ «Մամիկոնեան» ի «Մամ» եւ «Կոն» անուններէ Անանունեան ստուգաբանութիւնը՝ խորենացին անհաւանական գտած եւ երկուքը իրարու հետ դարձեալ միացընելով իւր սովորական ճարտարութեամբը օտարահնչիւն «Մամգուն», ի վերածած է¹: Հետեւաբար խորենացւոյ Մամգունը պատմական հիմ չունի բնաւ. ստոյգ է

¹ Տե՛ս նաեւ Ն. Ադոնց «Начальная история Армян», էջ 26—27:

«Մամ» եւ «Կոն» ստուգաբանութիւնը շատ տղայական կ'երեւայ, բայց այն եւս ստոյգ է, որ Մամիկոնեանց ծագման բուն աւանդութիւնը՝ Հայաստան գաղթող մէկէ աւելի նախահայրեր կ'ընդունի, եւ նոյն իսկ «Մամ» ու «Կոն» անուններուն հետքերն կը նշմարուին պատմութեան մէջ. «Մամ», Սերէոսի (Մամսակ Մամիկոնեան, էջ 48), իսկ «Կոն», Փաւստոսի (էջ 201, ծն.) մէջ. երկուքն ալ իրրեւ անուն Մամիկոնեան իշխաններու: Փաւստոսի թէ՛ Վենետիկի եւ թէ՛ Պետերբուրգի հրատարակիչները չեն համարձակած Մանուէլ Մամիկոնեանին եղբոր Կոմսանունը՝ «Կոն», ի փոխելու, շատ շնորհակալ ենք, որ գէթ ըսած են թէ Չեռագիրներու «յամենայն օրինակս» չորսին մէկը եւ այն՝ առաջինը միշտ Կոն է: Մենք ալ երկու Չեռագիրներու հետ համեմատեցինք ու գտանք նոյնպէս:

Անանունի Մամիկոնեանց հատուածին «յայսմանէ այն է սպարապետ», բացատրութիւնն ալ, որ բառական թարգմանութեամբ կը նշանակէ՝ «ասկից կամ այս ցեղէն է սպարապետը», քիչ նշանակութիւն չունի: Է—Թ դարերու մատենագիր մը այսպէս գրած ժամանակ կ'ենթադրէ որ նոյն ատենները սպարապետութիւն կար եւ Մամիկոնեանց ձեռքն էր, մինչդեռ պատմութիւնը մեզի կը սորվեցընէ, որ Զ. դարէն ի վեր Մամիկոնեանները այսպիսի պաշտօնէ մը զրկուած էին: Ասոր վրայ աւելցընելու է նաեւ այն կէտն, որ Անանունը իւր՝ Խոսրով թագաւորի մը ժամանակ ապրելուն մասին ըրած անուղղակի

յայտարարութիւնը կատարելապէս կը համա-
ձայնի Փաւստոսի ժամանակին, որ իւր պատմու-
թիւնը կ'աւարտէ Հայոց Խորոյժ Գ. Թագա-
ւորին ժամանակները¹ :

Պատմականօրէն զուգակից են նոյնպէս
հետեւեալ հատուածները :

Անանուն :

“Էւ հրամայէ Շամի-
րամ տանել զգի նորա (Ա-
րայի) ի վերնատանն (տպ.
-նն) ապարանից իւրոց, եւ
ասէ. “Էս ասացից աս-
տուածոց լիզուլ զվէրս նո-
րա եւ կենդանացիս, իսկ
իրբեւ նեխեցաւ գի նորա
ի վերնատանն, հրամայեաց
գաղտնի ընկենուլ ի վիհ
եւ ծածկել: Էւ զարդարէ
զոմն ի հոմանեաց իւրոց
այր պատշաճող եւ համբաւ
հանէ զԱրայի լիզուլ աստ-
ուածոցն եւ յարուցանել...
եւ այնպէս համբաւ հանէ
Արալիզաց Տիկինն Շամի-
րամ, ” 5—6 :

Փաւստոս :

“Էւ եղև իրբեւ տարան
զմարմինն սպարապետին
Մուշեղի ի տուն իւր ու
ընտանիս իւր, ոչ հաւա-
տային բնտանիք նորա մա-
հուն նորա: Իսկ կէսք
յառնելոյ ակն ունէին նմա.
մինչեւ զգլուխն անդէն ի
կոճեղն կարեալ կցեցին եւ
հանին եղին ի տանիսն
աշտարակին միոյ, ասէին
թէ վասն զի այր քաջ էր,
Առլեզք իջաննն եւ յարու-
ցաննն զղա: Պահապան
կային եւ ակն ունէին յառ-
նելոյ մինչեւ նեխեցաւ մար-
մինն, ” 200—201 :

“Արալեզ, ” եւ “Առլեզ, ” ընթերցուած-
ները ամենեւին խնդիր չեն վերցըներ. միեւնոյն

1 Գ. Տէր-Մկրտչեան „Zeitschrift für armenische
Philologie“ին մէջ (II. էջ 280—281) համառօտ բայց շատ
զօրաւոր փաստերով կը ցուցընէ թէ “Փաւստոսայ Բիւզան-
դացւոյ, ” անուամբ կ'ակնարկուի “յ-Տ Խորոյժ” եւ Արաւ-
կայ թագաւորացն, ” ապրող թելակալ Փաւստոս եպիս-
կոսոսը :

տարբերութիւնը կայ նաեւ Եզնիկի մէջ (Եզնիկ, Վենետիկ 1826 էջ 94), այս երկու անուանց վրայ ուրիշ առթիւ: Պատմական-զուգակցական աղբրսներ կարելի էր փնտռել նոյնպէս Անանունի եւ Փաւստոսի Արշակունի այլ եւ այլ թագաւորական ճիւղերուն նկատմամբ աւանդածներուն միջեւ, բայց դժբախտաբար Անանունի համապատասխան հատուածին մէջ ձեռք մտած է, միայն այսչափը յայտնի է, որ երկուքն ալ «յերկրին Քուշանաց ի Բահլ քաղաքի», եւ «ի Հայաստան աշխարհին» Արշակունի երկու մեծ տոհմեր կ'ընդունին: Հայ Արշակունի միայն մէկ թագաւորի յիշատակութիւն ունինք Փաւստոսի մէջ. այս մէկը սակայն ի նպաստ մեր տեսութեան մեծ ապացոյց մըն է: «Եւ խաղացուցին ի յԱրտաշատ ի քաղաքէ ինն հաղար տուն երգ Հրեայս, զոր ածեալն էր գերի Տիգրանայ արքայի արշակունւոյ յերկրէն Պաղեստինացոց» (145—46): . . . «Զայս ամենայն բազմութիւն Հրէից, զոր գերեցին տարան յերկրէն Հայոց, ածեալ էր յերկրէն պաղեստինացւոց մեծի թագաւորին Հայոց Տիգրանայ ի ժամանակին՝ յորժամ գերեաց նա եւ ած ի Հայս զքահանայապետն Հրէից զՀիւրկանդոս զառաջին ժամանակաւ» (147): Երկու հատուածներու Տիգրան արշակունին չկայ ներկայ Անանունին մէջ: Բայց Փաւստոս Քրիստոսէ յառաջ 96—54 ապրող Տիգրան Մեծը արշակունի համարելով (մինչդեռ յիրականին Հայ Արշակունի շարստութիւնը Քրիստոսէ ետքը 66ին սկսած է)

Անանունի հայ Արշակունեաց ծագման ժամանակի մասին գրածը կը հաստատէ :

Մտադրութեան արժանի է նաեւ այն կէտն, որ Անանունի նախնական Հայաստանի սահմաններն ընդհանրապէս ծանօթ են Փաւստոսի, այսպէս Փաւստոս գիտէ, որ Հայաստան նախնարար մինչեւ Կապադովկիա կը տարածուէր, « առաքէր հրեշտակս առ թագաւորն Յունաց, եթէ Կեսարեաւ հետ՝ եւ տասն քաղաք մեր լեալ է, » (Փաւստոս, էջ 195). գիտէ նաեւ թէ հարաւային կողմանէ կը տարածուէր մինչեւ Ասորոց եւ Տաճկաց երկիրները, վասն զի՝ «... եւ զՈւռհա քաղաք շինեալ է նախնեացն մերոց, » (՝ՆԻԳ.) եւ ուրիշ տեղ մը՝ Ետու քեզ զՄԾԲին քաղաք՝ որ է յարուեստանի¹ եւ մէջաշխարհին Հայոց² ձեռնթափ եմ, » (էջ 116), ուսկից

1 Անուանս ուղղագրութեան մասին տես Marquart, *Eränğahr* էջ 165 եւ 169. Հմմտ. նաեւ Արամեանցեղոսի նոր հրատարակութիւնը: Արուստան՝ Հայաստանի արարական սահմանագաւառը իր ՄԾԲին մայրաքաղաքով 297էն ի վեր Հռովմացոց ձեռքն էր, բայց 363ին խաղաղութեամբը Պարսից անցաւ:

2 Fr Murad մեծապէս կը սխալի, երբ կը կարծէ, թէ «Մէջ կամ միջնաշխարհն Հայոց» կը համապատասխանէ Այրարատ նահանգին, եւ ըստ այնմ ալ զայն կը թարգմանէ «Zentralprovinz» (Ararat und Masis, S. 21): Ղւան զի Փաւստոսի մէջ քանի անգամ որ «միջնաշխարհն կու գայ միշտ հակադրուած է Հայաստանի սահմանագաւառներուն, Հմմտ. Փաւստոս, էջ 116, 119, 121, եւ 161. ուրեմն «միջնաշխարհն» պիտի նշանակէ երկրին կենդրոնական մասը կազմող նահանգները, այսինքն՝ Այրարատ, Բարձր Հայք Տարօն եւ ն. «Եւ ինքն գայր հասանէր ի միջնաշխարհն Հայոց ի գաւառն Այրարատու» խօսքին իմաստն է. իսկ ինքն

հետեւի, որ նաեւ զԱրուստան Հայաստանի մաս կը համարէր: Նոյնպէս Փաւստոսի առջեւ ծածուկ չեն մնացած Անանունի մէջ գծուած Հայաստանի հիւսիսային եւ արեւելեան սահմաները. այս տեսակէտէ շատ հետաքրքրական են Փաւստոսի նախարարաց Արշակ Թագաւորէն հետոնալէն վերջը Մուշեղ սպարապետին ձեռօք նուաճուելուն վրայ գրած գլուխները (Հմմտ. էջ 175—178): Սերէոսի Հայաստանի հին սահմանները (էջ 37) ապահով Անանունէն առնուած են. «զի առ նախնեաւքն իսկ Ձեզ լեալ է» նախադասութիւնը անոր ակնարկութիւնն է: Սերէոսի «Նորչիրական ի վրայ յեցած» Անանունի «Նոր-Շիրակ,ը կ'ուղղենք «Նորչիրական» համաձայն Փաւստոսի ուղղագրութեան (Հմմտ. էջ 135, 175):

Սակայն երկուքին մէջ եղած եթէ ոչ ամենամեծ գէթ ամենահետաքրքրական համաձայնութիւնը Փաւստոսի «Սարարադի եւ Անանունի» Արարադի եւ անոնց յարակից պատմուածքներուն մէջն է:

Անանուն

Արդ՝ այս են անուանք ազգածինն արանց անգրանկելոցն ի Բարելուն. գնացելոցն ընդ կողմանս հիւսիսոյ յերկիրն Արարադայ:

Փաւստոս

Չայնու ժամանակախաղաց գնաց մեծ եպիսկոպոսն մ'Ծրնացուոց . . . որում անունն Զակովը, փոսոյ խանակաւ զգաւն ՊարՁի շուեաց խաղաց գնաց սիկ կոչէր, այր ընտրեալ

եկաւ Հայոց միջնաշխարհին Արարատ գաւառը կամ նահանգը:

Հայկն ի Բարխիւնէ կնաւն
եւ որդւովքն եւ ամենայն
աղիւիւն հանգերձ: Իւ չո-
գաւ բնակեցաւ յերկիրն
Արարադայ ի տանն որ ի
լեռնոտիւնն, շոր զառաջինն
շինեալ էր Զրուանայ հաւրն
[եւ] եղբարքք հանդերձ:

յԱստուծոյ, յիւրմէ քա-
ղաքէ անտի գալ հասա-
նել ի լերինս Հայոց, ի
լեռնն Սարարադայ ի սահ-
մանս այրարատեան տէրու-
թեանն ի զաւատն Կոր-
դուաց: . . . Սա եկեալ
ցանկացեալ փափաքեալ մե-
ծաւ տենչանօր աղաչէր զԱս-
տուած տեսանել զփրկա-
կան զտապանն նոյնան շի-
նուածոյն, զի յայս լերին
հանգեաւ նա ի ջրհեղե-
ղէն, 19-20:

Առաջին նայուածքով մարդ կը կարծէ
թէ հատուածներուս համաձայնութեան կէտերը
այնչափ շնչին են, որ իբրեւ ապացոյց յառաջ
բերել չարժեք. բայց մտադիր ակնարկ մը
խնդրոյն ուրիշ գոյն կու տայ: Նախ՝ թէ Փաւս-
տոսի Սարարագ լեռը Անանուների Արարագ եր-
կրին մէջ կ'իյնայ, յայտնի է անկից, որ Անանուն
զԱրարագ կը դնէ Հարքի հարաւային կողմերը
(էջ 2) եւ Կորդուաց նահանգը կամ Սարարա-
գայ երկիրը ծիշտ Հարքի հարաւային կողմերն
է: Երկրորդ՝ որ խնդրոյս համար վճռական ա-
պացոյց մըն է, Անանունը Արարատայ հետ այն-
պիսի պատմական իրողութիւն մը կը կապէ,
որ կու գայ կը միանայ Փաւստոսի Նոյեան տա-
պանին մասին պատմածներուն հետ: Անանունի
համաձայն Հայկ Բարխիւնէն ելլելով՝ կու գայ
կը բնակի Արարադայ լերան մը ստորոտը այն
տան մէջ, զոր իւր հայրը Զրուան եղբարց հետ

ի միասին շինած էր: Արդ Զրուան հոս պատմագիտօրէն կը համապատասխանէ Յարեթի եւ Հայոց նախահայրն ալ քիչ մը վար արդէն կ'անուանուի « Հայկն Յարեթայն » (էջ 4), ուրեմն Անանուն լռելեայն Փաւստոսի հետ կ'ընդունի թէ Հայկ իր ընակարանը հաստատած էր այն լեռան ստորոտը, որ երբեմն Նոյեան տապանին իջավայրը եղած էր:

Գիտելի կէտ մըն է նաեւ « Սարարադ », եւ « Արարադ », ուղղագրութիւնը: Այս երկու՝ իրենց աւանդութեամբը միայն Փաւստոսի եւ Անանունի առանձնայատուկ անունները, հակառակ Ս. Գրոց եւ ընդհանրապէս հայ մատենագրութեան սովորական ուղղագրութեան, ամէն անգամուն Գով կը տառադարձուին, մինչդեռ Հայաստանի համանուն նահանգը « Արարատ » միշտ « Այրարատ »:

Մեր կարծեօք՝ ինչպէս արդէն ցուցրցած ենք Յուշարձանի մէջ հրատարակուած մեր՝ « Սարարադ թէ Արարադ » աշխատութեան մէջ, նոյն իսկ Փաւստոսի « Սարարադ »-ը նախնար « Արարադ » էր, զոր հաստատած էինք գլխաւորաբար այն սկզբամբ թէ քանի որ Անանունի վերոյիշեալ հատուածը Փաւստոսի Առաջին պատմութեան կը վերաբերի, եւ այն ալ ստոյգ է, որ « Արարադ »-ը թէ իր Նոյեան տապանին աւանդութեամբը եւ թէ՛ իրրեւ աշխարհագրական անուն ծննդոց գրքէն կախում ունի, « Սարարադ », որ հոս նոյնպէս շնորհիւ Ս. Գրոց ազդեցութեան մեղի կը ներ-

կայանայիբրեւ «Արարագ», երկրին տասպանակիր լեռը, պէտք է ուղղել «Արարադ», համաձայն Ս. Կրօց Աղեքսանդրեան թարգմանութեան եւ քանի մը Ս. Հարց ըմբռման: Գաշինքի (1912, թիւ 842) Յուշարձանի նուիրած մէկ քննադատականին մէջ մեր այս տեսութիւնը անհաւանական գտնուած է եւ կը խոստացուի այս մասին գրել ուրիշ առթիւ: Կը սպասենք խոստման գործադրութեան:

Հոս մեր ցուցումնաբերութեանց շարքը կը վերջանայ: Անանունի խնդիրը՝ այլ եւս լուծուած է. եւ անոր հետ եթէ չենք սխալիր, լուծուած է միանգամայն խորենացւոյ գլխաւոր աղբեր խնդիրը: Խորենացւոյ՝ Մարաբբաս կատինա ՚ն Փաւստոս է, որուն հետ սակայն վարուած է այնպէս, ինչպէս անոր Բ. Պատմութեան հետ. ստրկօրէն կապուած է, բայց ստրուկ չնկատուելու վախէն, մանաւանդ թէ ինքն իրեն շատ աւելի մեծ հեղինակութիւն մը տալու տենչանքէն, Փաւստոսէն պատմուածը միշտ այլափոխած եւ կամ՝ Յ. Գաղբաշեանի լեզուաւ խօսելով,՝ «խարդախած է»: Երկուքին համեմատական ուսումնասիրութիւնը շատ թաքուն իրողութիւններ հրապարակ պիտի հանէ:

Բանի մը լուսաւորելի խնդիրներ:

Անանունի դասական հատակոտորներու վրայ խօսած ժամանակ ստիպուած դուրս թողուցինք քանի մը հարցեր, որոնց լուծումը սակայն սերտիւ կապուած է նոյն հատակոտորներուն հետ: Երեք կէտերու մէջ կարելի է ամփոփել այս

Հարցերը: 1. Մարարաս Մծուրնացի¹ է թէ Մծրնացի, այսպիսի պատմական անձնաւորութիւն մը եղած է եւ կամ իրեն ընծայուած «մատեան, ին գոյութիւնը գէթ հնարաւոր է: 2. Պատմական ինչ սրժէք ունի Ագաթանգեղեայ վերագրուածը: 3. Փաւստոսի Ա. Պատմութենէն ընդհանրապէս որչափ կտորներ կը պակսին մեզի: Ագաթանգեղեայ հարցը վերապահելով մեր խոստացած մէկ ուսումնասիրութեան («Հանդ. Ամս.», 1912, էջ 297) հոս քննութեան կ'առնունք միւս երկու կէտերը:

1. Մարարաս Փիլիսոփայ Մծուրնացի. Խորենացին իւր «Կատինա», ն հնարած է Անանունի Մարարասի «Փիլիսոփայ», ատղոսէն (աս. ԱԾԾ = 1172, Իսահակ): «Մծուրնացի, ն գիտմամբ դուրս ձգած է, բայց որչափ կ'երեւայ զայն կարգացած է «Մծրինացի» իմաստով, անոր համար ալ զՄարարաս Մծրինացի կը համարի (Պատմ. էջ' 21): Իրաւացի է Խորենացոյ տեսութիւնը. «Եւրոպա. շարաթաթերթը (1852 թիւ 61), Baumgartner (ZDMG. 1886, էջ 495), Ն. Մառ (Հանդ. Ամս. 1895, էջ 198), Vetter (Հանդ. Ամս. 1895, էջ 125) կը հաստատեն: Ուրիշ տեսութիւն ունի Գելցեր. Nötig ist sie (այսինքն՝ eine Conjectur «Մծուրնացոյ» für Մծուրնացոյ) nicht. Mar Abas stammte aus Mzurk = χλίμα Μουσουρων?, Georg. Cypr. ed. H. Gelzer, S. 49, 183.

¹ Տեղւոյ մասին հմտ. նաեւ Հ. Հիւրշման. Հայոց հին տեղւոյ անունները, Վիեննա 1907, էջ 128—129:

Բայց մենք ի հաստատութիւն գեղցերի կարծեաց գէորգ Արարացիէն աւելի լսելու ենք ինքնին իսկ Փաւստոսի խօսքերը. «Ապա գնայր մարդպետն Հայր ի սուրբ տեղեացն եւ էջ յափն գետոյն հոսանացն Եփրատու, է հովիտսն թանձրախուռն անտառին, ի գետախառնուռնսն երկուց գետոցն, ի թաւութ խարձիցն մամսեացն, որ ի տեղւոջն ի հնոցն իմն շինած քաղաք զոր շինեալ Սանատրուկ արքայի, որում անուն տեղւոյն Մծուրք կոչի: Ուրիշ տեղ մը. «Զի ընդ Աղձնիս, եւ ընդ Ծոփս Մեծ, ընդ Անգեղ տուն եւ ընդ գաւառն Անձտայ, ընդ Ծոփս Շահունոյ, ընդ Մշ: գաւառն եւ ընդ Գարանաղէ, ընդ Եկեղեաց, զկողմանս այնց գաւառացն Շապուհ թագաւորն Պարսից հանդերձ անթիւ զօրօքն ասպատակել՝ հեղեալ ծաւալէր բազմութեամբ իբրեւ զՉուրս բազումս. էջ 120: Փաւստոսի Մծուրքի եւ Մզուրի մէջ ներքին առնչութիւն մը կայ. Մծուրք Մզուր գաւառին քաղաքներէն մէկն է: Բայց Փաւստոսի Մծուրքը սերտիւ կապուած է նաեւ Անանունի «Մծուրնացւոյն» հետ: Փաւստոսի Մծուրքը շինած է Սանատրուկ, եւ Մարաբաս ալ իւր «մատեան»ը գրոշմուած կը գտնէ «յապարանսն Սանատրուկ արքայի»: Մծուրքը «ի հնոց իմն շինած քաղաք» այսինքն՝ կիսաւեր քաղաք մըն է, եւ Մարաբաս իր պատմութիւնը «եզիտ գրոշմեալ ի վերայ արձանի... ծածկեալ յաւերածի արքունական կայննիցն»: Ասկից կը տեսնուի, որ «Մծուրնա-

ցւոյն, տեղ սրբագրելու է մանաւանդ Մծրի-
նը՝ Մծուրք: Դժբախտաբար մեր ձեռքը հազիւ
քանի մը ձեռագիրներ ունինք, որոնց հնագոյնը
Ժէ. ըրդ դարէն անդին չ'անցնիր: Ս'վ գիտէ Սե-
բէոսի սրչափ ձեռագիրներ ծածկուած կը մնան
այսօր փոշիներու մէջ. այս ձեռագիրներէն կա-
խուած է ոչ միայն 'Մծրնի', այլ նաեւ ուրիշ
շատ մը կարեւոր խնդիրներու մասին վերջնական
վճիռը, օր. համար՝ Անանունը իր ներկայ վիճա-
կին մէջ սկզբանէ Սեբէոսի պատմութեան հետ
միացած էր թէ յետագայ դարերուն միացաւ.
Բաւումգարտներ¹ վերջինս աշխատած է ապա-
ցուցանել, բայց այսու հանդերձ խնդիրը տա-
կաւին կը մնայ քննելի:

Շատ աւելի կարեւոր խնդիր մըն է ի հարկէ
Մարաբասի անձնաւորութիւնը. եղած է երբեք
այսպիսի պատմագիր մը: Մտտենագիտութեան
(Literatur) մատենագրան մը կազմուած է Մա-
րաբասի վրայ, բայց ցայժմ բանասիրութիւնը
չկրցաւ վճռական խօսք մը ըսել այս մասին. 10—
15 տարի յառաջ գտնուած Մարաբաս-Քաղղեաց-
ւոյ պատմութեան քաղուած ոյքին յառաջ բերած
աղմուկը² համապատասխան արդիւնք մը չունե-
ցաւ, եւ Chabotի յօդուածէն³ վերջը այլ եւս

¹ ZDMG. 1886, էջ 466—67. Գան.:

² "Հանդ. Ամս." 1897: Արբ. 1903, էջ 534, 621:
Բղժ. 1896: Arabisches Ausвлечение из Сирийской Хроники
Марбаса, 1902, արուպ. Записк. Восточ. в. в.:

³ La prétendue chronique de Maribas le Chaldéen
(Extrait du J. Asiatique). Paris 1905.

անոր վրայ յենուլ կարելի չէ: Յամենայն դէպս
 Փաւստոս իւր Ա. պատմութիւնը գրած ժամանակ
 ունեցած է աղբիւր մը, եւ այն՝ ասորի աղբիւր
 մը: Անանունի մէջ շատ զգալի հետքեր
 կը նշմարուին Ս. Գրոց եւ Եւսեբիոսի ազգե-
 ցութեան¹, բայց անհամեմատ աւելի է ասորա-
 կան ազգեցութիւնը. Նոյեան տապանը իջած է
 Արարադայ, այսինքն՝ Կորդուաց երկրին մէկ
 լեռան վրայ, նոյն լեռան տակը Հայկայ հայրը՝
 այսինքն՝ հաւը Յարեթ տուն մը շինած է,
 որուն մէջ անցուցած է Հայկ իւր ման-
 կութիւնը. Հայկ Քարելոն կ'երթայ, բայց չու-
 զելով երկրպագութիւն ընել Բէլայ, կը դառ-
 նայ վերստին Կորդուաց երկիրը. պատերազմի
 կ'ելէ Բէլայ դէմ, իւր թոռներէն մէկը կ'ա-
 նուանուի Կադմոս, որուն կու տայ Կորդուաց
 երկիրը. իսկ սերունդներուն մէջ կը գտնուին
 Արամ եւ Հարմա: Արա Գեղեցիկին սիրահարն
 է Շամիրամ թագուհին, որ ասորական աս-
 տուածութիւն է եւ Հայերը մինչեւ Սենեքե-
 րի մահը Ասորեստանեայց այսինքն՝ Ասոր-
 ւոց իշխանութեան տակ կ'իյնան: Ս. Գրոց
 ազգեցութիւնը պատմութեանս մէջ չենք կրնար
 ուրանալ, բայց նոյն իսկ Ս. Գրոց պատմա-
 կան տարրները մտած են Անանունի մէջ նոյն
 ժամանակուան ասորի եկեղեցական մատե-
 նագիրներուն մեկնութիւններուն համաձայն:
 Ուստի եւ Փաւստոս գլխաւորաբար իբրեւ ա-
 ռաջնորդի դեր կատարող ասորի աղբիւր մը

¹ Գր. Խալաթեանց Армянский вопрос, էջ 85—89:

ունեցած է, խնդիր չի վերցընել: Այս աղբիւրը Մարարան է թէ Ափրիկանոս կամ Բարդեսան եւ կամ ասորի ուրիշ մատենագիր մը՝ „ignoramus, եթէ ոչ, ignorabimus“¹: Երկու երեք տարի յառաջ արդէն լսած էինք, որ Պրոֆ. Մարկուարտ մենագրութիւն մը¹ պատրաստած է Մարարասի վրայ. ցաւալի է, որ ցայժմ լոյս չտեսաւ այս կարեւոր ուսումնասիրութիւնը: Յարգ. Ուսուցչապետին աշխատութիւնները միշտ նորութիւն մը զրած են հրապարակի վրայ եւ ապահով ենք որ այս մենագրութիւնը բացառութիւն պիտի չկազմէ:

Փաւստոսի Ա. Պատմութեան սկզբնազիրը. — քանի որ Փաւստոսի Մարարասեան պատմութենէն այսօր միայն հատակոտորներ ունինք, բնականաբար հետաքրքրական էր գիտնալ թէ սկզբնագիրը ընդհանրապէս որչափ էր: Այս հարցին սպառիչ պատասխան մը տալ կարելի չէ. սակայն բովանդակութիւնը գէթ իր ընդհանուր գծերուն մէջ որոշելու աշխատելով, կարծենք թէ բանասիրօրէն աւելորդ գործի մը ձեռնարկած չենք ըլլար: Ժամանակամիջոցին երկու եզրները մեզի ծանօթ են արդէն. Փաւստոս իր Ա. Պատմութիւնը սկսած է ջրհեղեղէն, գէթ այս մասին յայտնի ակնարկութիւններ ունինք, եւ հասցուցած է մինչեւ Սանատրուկ թագաւորը, որ ըստ իրեն՝ ժամանա-

¹ Պրոֆ. Մարկուարտի եզրակացութիւնը յայտնի է, հմտ. Հանդ. Ամս. 1912, էջ 542, Երան. 3: Հետաքրքրական են առ այն տպագրոյցները:

կակից էր ֆրիստոսի: Ինչպէս հատակոտորներէն կը տեսնուի, փաւստոս իւր պատմութեան մէջ առած է նաեւ Պարթեւաց պատմութիւնը. յառաջարանին զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց, խօսքն ալ նոյնը կը հաստատէ: Բայց հոս մեր առջև փոքրիկ դժուարութիւն մը կ'ելլէ. ի՞նչ իմաստով հասկընալու է «զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն». հինգ հայ եւ պարթեւ թագաւորներօ՞ւ թէ հինգ հայ եւ հինգ պարթեւ թագաւորներու. Ն. Մառ առաջինը կը պաշտպանէ («Հանգ. Ամս. 1895, էջ 198). Խմբագիրն ալ որչափ կ'երեւայ Ն. Մառէն տարբեր տեսութիւն մը չունէր, երբ կը գրէր «զամս եւ զաւուրս հինգ թագաւորացն յիշատակելով»: Ա՛րնդուն/նք, որ փաւստոս Պարթեւաց առաջին թագաւորը կամ թագաւորները միանգամայն Հայոց թագաւորները կը համարէր, սակայն ասկից չի հետեւիր որ կարծուած արձանագրութեան բովանդակութիւնն ըլլար միայն Քաջ Արշակայ, Մեծ Արշակայ, Աշնաշի եւ հայ արշակունի Արշակ եւ Արշակ Բ. թագաւորներուն պատմութիւնն:

Փաւստոս իւր Բ. պատմութեան մէջ բացացայտ ըսած է թէ բաց ժամանաշրջան չկայ իւր պատմութեանց մէջ, մինչդեռ այս «Theorie»-ին հետեւելով, կ'ունենանք մենք մերձաւորապէս 90—100 տարիներու բաց ժամանակ մը: Ըստ իս մեկնութեան միւս եղանակն ալ անհաւանական է, վասն զի յաջորդ հատուածը,

որուն « գրեցի ի վերայ արձանիս այսորիկ » ք
 յայտնի վկայ է անոր նախընթացին շարունակու-
 թիւն ըլլալուն, բոլորովին կը հակառակի նոյն
 մեկնութեան: Արձանագիրը կը գրէ ոչ թէ
 « զամս հինգ », այլ « առաջին թագաւորացն »:
 Լաւագոյն չէ՞ ուրեմն կարգալ « զամս եւ զաւուրս
 հին թագաւորացն Հայոց եւ Պարթեւաց »:
 « Պարթեւաց » յաջորդ հատուածին մէջ դուրս
 ինկած է, որ եւ հատակոտորի մը համար ան-
 կարելութիւն չէ:

Մեծ սխալ է խմբագրին հետ կարծելը
 թէ գտնուած արձանագրութեան պատճէնը կը
 սկսէր Պարթեւաց ապստամբութենէն, իսկ Հայ-
 կազեան ըսուած պատմութիւնը Անանուն աւել-
 ցուցած է: Եթէ Փաւստոս հեղինակութեան մը
 պէտք ունէր, զայն ընդունելու է մանաւանդ
 Հայկազեան շրջանին համար: Անշուշտ հատա-
 կոտորներուն երկու մասի բաժանումը առանց
 պատճառի չէ. այդ բաժանումը Փաւստոսի Ա.
 եւ Բ. Գպրութեանց մնացորդներն մեզի կը ներ-
 կայացընէ. խորենացին ալ ճիշտ միեւնոյն բա-
 ժանումը ունի¹: Այս տեսակետով անհիմն են-

1 խորենացին ապահով գիտէր Փաւստոսի երկու
 պատմութիւններուն առեղծուածը: Իւր Գ. Գրքին ամբողջ
 ընթացքին մէջ զանիկա շփոխելը երկայն ատեն տեսակ մը
 պատմական խորհուրդ նկատուեցաւ, բայց Բագրատունեաց
 ազգաբանութեան մէջ Փաւստոսի վրայ ըրած յարձակում-
 ները հակառակ իւր կամքին իրողութիւնը ծածկող վարա-
 դոյրը կը պատուեն արդեն: Հետաբարբական է տեսնել թէ
 խորենացին ինչ աստիճանի ստրկութեամբ հետեւած է
 Փաւստոսի նոյն իսկ իւր պատմութեան բաժանման մէջ:
 — խորենացին իւր պատմութիւնը երեք մասի բաժնած է,

Թագրութիւն մը չենք ըներ, եթէ ըսենք թէ
 երկու Գպրութիւններուն գէթ չորսին երկուքը
 կը պակսի մեզի, պակասը զգայի է մանաւանդ
 Արա Գեղեցիկէն եւ առաջին Հայ Արշակունի
 Թագաւորէն վերջը: Կարելի էր որ Փաւստոս Է.
 եւ Զ.րդ դարերուն վրայէն լուծեամբ անցնէր,
 երբ Ասայեայ եւ մանաւանդ Երեմեայի մարգա-
 րէութիւններուն մէջ են թաղրական պատմու-
 թեան մը բաւականաչափ նիւթ ունէր. Սե-
 նեքերիմայ ակնարկութիւնը եւ Բ. Պատմութեան
 «այրարատեան Թագաւորութեան» աստուածա-
 շնչեան բացատրութիւնը շատ բան կը յայտնեն:

Բագրատունեաց եւ Մամիկոնեանց ազ-
 գաբանութիւնները պակասաւոր չեն. բայց որ-
 չափ կ'երեւայ Մամիկոնեանց մասին ժամա-
 նակը կանխած է՝ ղետեղելով Ա. Պատմու-
 թեան մէջ անոնց ազգաբանութիւնը, որուն
 իսկական տեղը այժմ որոշել կարելի չէ: Շատ
 հաւանական է, որ Փաւստոս գրած ըլլար նաեւ
 Հայ նախարարութեանց գէթ Նշանաւորներուն
 ազգաբանութիւնը. անշուշտ Բագրատունեաց
 եւ Մամիկոնեանց պէս անոնք ալ իրենց ցեղային

Փաւստոսի պատմութիւնն ալ ըստ նիւթին երեք մաս
 ունի. Բ. Փաւստոս իւր պատմութեան այն շրջանը, զոր
 ուրիշները գրած ըլլալուն ինքը համառօտի կ'անցնի վրայէն,
 կ'անուանէ «Միջին պատմութիւն», իսկ Խորենացին իր Բ.
 Գիրքը «Միջակ պատմութիւն», Գ. Խորենացին ըստ ին-
 քեան պէտք էր Գ. Գիրքը սկսիլ Տրդատէն եւ Գրիգոր
 Լուսաւորէն, վասն զի նոր դարազուխը ասոնցմով կը սկսի,
 բայց ինչ որ Փաւստոս վերջիչեալ պատճառին համար
 ստիպուած էր ընել, նոյնը բրած է, այսինքն սկսած է երկու-
 քին մասնորոնէն եւ կամ Խորով Բ. ին գահակալութեան:

աւանդութիւններն ունէին, որոնց Հայոց համար շատ աւելի հետաքրքրական եւ կարեւոր էին քան Պարթեւաց ազգաբանութիւնը եւ պատմութիւնը: Եւ՝ անոնց հետ կորսուած են նաեւ նոյն աւանդութիւնները, որոնք իբրեւ պատմութիւն եթէ արժէք չունէին, գէթ իբրեւ պատմութեան աղբիւր մեծ նշանակութիւն կրնային ունենալ: Խորենացւոյ նախարարական ազգաբանութեանց վրայ կարելի չէ յենուլ, վասն զի Խորենացին Անանունի սկզբնագիրը չէ տեսած, իսկ Թ. դարուն մէջ Ե. դարուն իսկական աւանդութիւնները գտնել կարելի չէր:

Ապահով կորսուածներուն ամենամեծ մասը կը կազմէր Սանատրուկի եւ առաջին հայ Արշակունի թագաւորին մէջ եղած շրջանին պատմութիւնը, որ բոլորովին անհետացած է: Ունինք այժմ միայն հայ եւ պարթեւ թագաւորներու ցանկը, բայց թէ Փաւստոս իրօք գրած է այս շրջանին պատմութիւնը, կը ցուցընեն Բ. Պատմութեան Տիգրան Մեծին կեանքէն յառաջ բերած ինչ ինչ մանրամասնութիւնները: Կարելի է որ հայ թագաւորաց աղիւսակը երկու հայ արշակունի ճիւղերու աղիւսակն ըլլայ, ինչպէս Ն. Մառ կ'աշխատի ցուցընել (Հանդ. Ամս. 1895, էջ 298), բայց զայն Փաւստոսի Ա. Պատմութեան մասը չենք կրնար համարիլ, առ առաւելն անոր գլուխներու ցանկէն հնարուած ըլլալու է:

Հետագայ հրատարակութիւնս պատրաստուած է
երկու տպագրութիւններուն եւ մեր թիւ 52 եւ 86 ձեռագիրներուն վրայէն: Մեր թիւ 52-ը 1851ին օրինակուած է Նշմիածնի օրինակին մէկ ընդօրինակութենէն, իսկ թիւ 86 ը ըստ ինքեան ձեռագիր չէ, այլ թիւ 52-ին եւ Մարմաշինու օրինակին «Համեմատութիւն» է, որուն մէջ մի առ մի նշանակուած են Մարմաշինու օրինակին մերինէն տարբերութիւնները, որոնք համեմատաբար մեծաքանակ են: Երկու ձեռագրաց մասին աւելի մանրամասն տես Տաշեան Ցուցակ, թիւ 52 եւ 86:

Փառաստուխ

Ա. Պատմութեան հատակոտորները :

Յ--ը--է--ն :

.....¹ :

Արդ² հայելով ի մատեանն³ Մարաբայ
Փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ, զոր եգիտ գրոշմեալ
ի վերայ արձանի ի Մծրին⁴ քաղաքի՝ յապարանսն⁵
Սանատրուկ արքայի հանդէպ դրան
արքունական տաճարին, ծածկեալ յաւերածի
արքունական կայենիցն⁶ : Քանզի զսիւնս
տաճարին այնորիկ խնդրեալ ի դուռն արքային
Պարսից, եւ բացեալ զաւերածն վասն սեանցն

1 Յաջորդ հատուածէն յառաջ պակաս մը կ'ենթադրենք . հայ պատմագիրները այսչափ շուտով՝ ex abrupto իրենց նիւթին անցնելու սովորութիւն չունին :

2 Բողոք օրինակները «Արդ» բայն ինչպէս յաջորդ պարբերութիւններուն սկզբնաւորութիւններէն կը տեսնուի «Արդ» պիտի ըլլայ :

3 Մեր օր. «ի մատեանն», էջ 3 :

4 Այս մասին տե՛ս վերը էջ 64 :

5 Մեր օր. «յապարանս» էջ 3 :

6 Պակասաւոր հատուածին նախնական ձեւն էր թերեւս. «Արդ հայելով ի մատեանն Մարաբայ Փիլիսոփայի Մծուրնացւոյ, գրեցից զնախնեացն զպատմութիւնս, զոր եգիտ գրոշմեալ» եւն :

ընդ դիպան¹ արձանագրին դրոշմեալ ի վերայ
 վիմի զամս եւ զաւուրս հինգ² թագաւորացն
 Հայոց եւ Պարթեւաց յունարէն դպրութեամբ³
 :

“Ես Ագաթանգեղոս գրիչ գրեցի ի վերայ
 5 արձանիս այսորիկ իմով ձեռամբս զամս առաջին
 թագաւորացն Հայոց, հրամանաւ քաջին Տրդա-
 տայ՝ առեալ ի դիւանէ արքունի :

Ա. Գ. ԿՐԻՍՏՈՒՆ:

. :

Արգ՝ այս է Հայկն՝ որ ծնաւ զԱրամանեակ
 զորդի իւր ի Բաբելոն: Եւ ծնաւ Արամանեակ
 10 ուստերս եւ դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն
 Արամայիս: Եւ ծնաւ Արամայիս ուստերս եւ
 դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն Ամասիա:
 Եւ ծնաւ Ամասիա ուստերս եւ դստերս բազումս՝
 յորոց անդրանիկն Գեղամ: Եւ ծնաւ Գեղամ
 15 ուստերս եւ դստերս բազումս՝ յորոց անդրանիկն
 Հարմա: Եւ ծնաւ Հարմա ուստերս եւ դստերս
 բազումս՝ յորոց անդրանիկն Արամ: Եւ ծնաւ
 Արամ ուստերս եւ դստերս բազումս՝ յորոց
 անդրանիկն Արայն գեղեցիկ:

1 Համ. “ըստ դիպան արձանագրի” էջ 1. Հմմտ.
 նաեւ վերջ էջ 68:

2 ՏՄ՝ վերջ էջ 68:

3 Շարունակութիւնը՝ “չոր իմ գտեալ ի Միջա-
 դետս ի նորին աշակերտացն, կամեցայ ձեզ զուրուցակարգել,
 քանզի այսու ունէր զվերնագիրն այսպէս, այս մասին
 էջ 68:

Արդ՝ այս են անուանք ազգածինն արանց
անդրանկելոցն¹ ի Բարելոն, գնացելոցն ընդ
կողմանս Տիւսիսոյ յերկիրն Արարադայ²: Ջի
չուեաց խաղաց գնաց Հայկն ի Բարելոնէ³ կնաւն
եւ որդւովքն եւ ամենայն աղիսիւն հանդերձ: Եւ
չոգաւ բնակեցաւ յերկիրն Արարադայ ի տանն
որ ի լեռնոտինն, զոր⁴ զառաջին շինեալ էր
Ջրուանայ հաւրն՝ [եւ]⁵ եղբարբքն հանդերձ: Եւ
ապա ետ զնա Հայկն կալուած ժառանգու-
թեան⁶ կադմեայ թոսին իւրում՝ որդւոյն Արա-
մանեկայ⁷: Եւ ինքն չուեաց գնաց անտի եւս ի
Տիւսիսակողմն եւ չոգաւ բնակեցաւ ի բարձրա-
ւանդ դաշտավայրի միոջ, եւ կոչեցաւ անուն
դաշտին այնորիկ Հարք, յանուն Հարցն: Իսկ
երկիրն ըստ նմին պատշաճի⁸ կոչեցաւ անուն
Հայք՝ որ են հայազամք հանդերձ:

Եւ արդ՝ այս Հայկ հղաւր զաւրութեամբ
եւ բարի անձամբ եւ կորովի աղեղամբ՝ եւ մար-
տիկ յոյժ: Յայնմ՝ ժամանակի թագաւորեաց ի

1 Մեր. օր.ին լուսանցքին վրայ՝ «անդ անկելոցն»
էջ 4. ու զիղը «անդրանկելոցն» է. բայց եթէ Փաստոս
ընթաց գրողը, շատ դժուարին պիտի ըլլար մեկնել թէ ի՞նչ-
պէս կրնայ Հայկ իւր սերնդեան ու թերորդ շառաւիղին հետ
Բարելոնէն ելել եւ Հայաստան գալ:

2 Համ. «Արարատայ» էջ 1:

3 Տպգրք. եւ Մեր օր. «ի Բարելոնէ» Համ. «ի Բա-
րելոնէ»:

4 Բուրբ օր. «որ», դրինք ըստ իմաստին:

5 Յայտնապէս աւելորդ:

6 Համ. «ժառանգութեան», էջ 1:

7 Համ. «Արամանեկայ», էջ 1:

8 «Ըստ նմին պատշաճի» — «ըստ նմին օրինակի»
Հմմտ. Ազատ. էջ 26 «ըստ պատգամին պատշաճի»:

Բաբելոն որսորդ հսկայ¹ Բէլն Տիտանեան, ճօին
 չաստուածացեալ, որոյ հզաւր զաւրութեամբ եւ
 սաստիկ յոյժ գեղ պարանոցի իւրոյ: Եւ էր
 իշխան ամենայն ազգաց՝ որ սփռեցան ի վերայ
 5 երեսաց ամենայն երկրի: Որոյ արարեալ առ
 աչա՛ք կախարդութեամբ հնարս՝ եւ հրամանս
 թագաւորականս ամենայն ազգաց. եւ հպար-
 տութեամբ ամարտաւանութեան իւրոյ կանգ-
 նեաց զպատկերն իւր, եւ ետ երկիրպագանել
 10 իբրեւ աստուծոյ, եւ զոհս մատուցանել: Եւ
 վաղվաղակի կատարէին ամենայն ազգքն զհրա-
 մանս նորա. բայց մի ոմն շայկ անուն² նահա-
 պետ ազգացն ոչ հնազանդեցաւ ի ծառայու-
 թիւն նորա, եւ ոչ մեծարէր զնա աստուածաւրէն
 15 շքով: Եւ էր անուն նորա շայկ, ընդ որում
 ծնաւ յարքային³ Բէլայ յիսութիւն մեծ: Եւ
 զաւրածողով լինի Բէլ արքայ ի Բաբելոն եւ
 դիմէ գնայ ի վերայ շայկայ սպանանել զնա:
 Գայ հասանէ յերկիրն Արարողայ ի տունն՝ որ
 20 էր նոցա հայրենի՝ որ⁴ շինեալն էր ի լեռնոտին.
 եւ կազմոս փախստական գնաց ի շարք առ
 շայր իւր ազգ առնել նմա, եւ ասէ. Գիմեալ

1 Մեր օր. «հսկայն», էջ 4:

2 Փաւստոսի պատմելու մէկ առանձնայատուկ մեւ ը.
 «Է» շայկ անունն, իբրեւ թէ ասկէ յառաջ շայկայ վրայ
 ամենեւին խօսած չըլլար. հմմտ. էջ 43:

3 Համ. «արքայն», էջ 1. միւս բոլոր օր. «արքային»
 գրիւնք ըստ իմաստին:

4 «գոր շինեալն», էր (Զրուան հայրն շայկայ). բայց
 ըստ իս աւելի հաւանական է՝ որ շինեալն էր — որ շի-
 նուած էր:

գայ Բէլ արքայ ի վերայ քո, եկն եհաս մինչեւ ի տուն անդր, եւ ես կնաւ իմով եւ որդւովք ահաւասիկ կամ փախստական:

Առնու Հայկն զԱրամենակ եւ զԿարմոս զորդի իւր¹. եւ զորդիս նոցա եւ զորդիս եւ 5
 Թանեցունց դստերաց իւրոց, արս հսկայս եւ²
 նուազունս թուով: Եւ ի դիմի հարկանի Բէլայ արքայի, եւ ոչ կարաց զդէմ ունել թաղու-
 թեան արանց հսկայից սպառազինաց, [: Անդ ի 10
 դիմի հարկանի Հայկն Բէլայ]³ եւ կամեցաւ
 ըմբռնել զնա Բէլ ի թուռն իւր: Խոյս ետ Հայկն
 յերեսաց նորա, եւ գնայր նա փախստական, եւ
 Բէլ զհետ նորա երթայր պնդագոյնս⁴ հանդերձ
 զինակրաւն իւրով: Զտեղի կալաւ Հայկն, եւ
 ասէ ցնա. “ Զ⁵ պնդեալ գաս զհետ իմ. դար- 15
 ձիր անդրէն ի տեղի քո՝ զի մի մեռանիցիս
 այսաւր ի ձեռաց իմոց. քանզի ո՛չ վրիպի նետ
 իմ իւրք⁵: Պատասխանի ետ Բէլ եւ ասէ.
 “ Ասան այնորիկ՝ զի մի անկցիս ի ձեռս մանկտւոյ
 իմոյ եւ մեռանիցիս, այլ ե՛կ ի ձեռս իմ, եւ 20
 կեաց ի տան իմում խաղաղութեամբ, ունելով
 ի գործս զմանկունս ի տան իմոյ զորսականս ”⁶:

1 Այսինքն՝ “Առնու Հայկն զԱրամենակ եւ զԿարմոս զորդի իւր (= Արամանեկայ . . .):

2 Մեր օր.ին մէջ չկայ, էջ 5:

3 Ապահովագէս նախընթաց նոյնիմաստ ատղին կրկնու.թի.ն:

4 Տպգրք. “պնդագոյնս”. Մեր օր. “պնդագոյնս”, էջ 5:

5 Տպգրք. “ոչ վրիպի նետ իմ է՛կ+... ու զգագոյն է Համ. “է-է+” էջ 1:

6 Աերջին նախասու.թեանս մէջ ձեռք մտած է, շարտասու.թի.նը ոչ դասական:

Պատասխանի ետ նմա Հայկն եւ ասէ. « Եւն ես
 դու եւ յերամակէ Հանց՝ դու եւ ժողովուրդ քո:
 Եւ¹ վասն այնորիկ թափեցից իսկ այսաւր ի
 քեզ զկապարճս իմ: Եւ արքայն Տիտանեան
 5 սպառազինեալ² եւ վստահացեալ ի կուռ սպա-
 ռազինութիւն անձին իւրոյ: Եւ Հայկն Արեթայն
 մերձենայր եւ ունէր ի ձեռին իւրում զազեղն,
 որպէս հեծան հզաւր մայրափայտեայ: Եւ
 Հայկին զտեղի կալեալ պատրաստի ընդդէմ
 10 նորա ազեղամբ: Եւ կանգնէ զկապարճսն ի
 գեանոյ ընդ ինքեան յազեղն³ սկայաւրէն կա-
 մարին, եւ ընդ գիրկս մտեալ զաւրութեամբ
 հարկանէ նետիւ զտախտակս, եւ ընդ պղնձի
 վահանն ի թափ անցուցանէ ընդ մտեղէն ար-
 15 ձանն յերկիր խարսխեալ վտարեալ զնետն⁴
 եւ վազվազակի յերկիր կործանեալ զաստուածա-
 կարծեալ⁵ հսկայն, եւ զաւրք նորա փախստա-
 կան լինէին. Եւ նոքա զհետ մտեալ թա-
 փեցին ի նոցանէ երամակս ձիոց եւ ջորեաց եւ
 20 ուղտուց:

1 Համ. մէջ չկայ, էջ 1:

2 Մեր օր. «սպառաւալ», լուսանցքին վրայ՝ «սպա-
 ռազինեալ», էջ 5:

3 Պետերբ. Տպգր. էջ 4 եւ Համ. «յաւալ» սկայո-
 րէն, էջ 1:

4 Բուլղոս օր. «նետն», գրինք ըստ իմաստին. «յերկիր
 խարսխեալ վտարեալ զնետն» — յերկիր բեւեռեալ զնետն.
 «խարսխեմ», բառին գատական մատենագիրներու քով չենք
 հանդիպիր. այս պարագան ի հարկէ ապացոյց չի կրնար
 նկատուիլ անոր գատական շրջալուծն. «վտարեմ» նոյն իմաս-
 տով՝ հմմտ. Փաւստոս էջ 47, 177—8, 198:

5 Բառիս մասին հմմտ. էջ 32:

Եւ Հայկ դարձաւ ի տեղի իւր¹, եւ
 չոգաւ կալաւ Հայկն զերկիրն Արարադայ, եւ
 բնակեցաւ անդէն² ազգաւ իւրով մինչեւ
 ցայժմ: Եւ ի ժամանակի մահուան իւրոյ ետ
 զնա կալուած ժառանգութեան Ադամեայ թոռին⁵
 իւրում, որդւոյ Արամանեկայ եղբաւր Հարմայի³?
 Եւ Արամանեկայ հրամայեաց երթալ ի հիւ-
 սիսակողմն՝ ուր ինքն իսկ դադարեաց զառաջնն:
 Եւ եղև յետ մահուանն Հայկայ առ Արամե-
 նակ զորդիս իւր եւ զդստերս իւր եւ զարս¹⁰
 նոցա, եւ զքորս եւ թանեսին եւ զարս նոցա,
 զուստերս եւ զդստերս նոցա եւ զամենայն աղխ
 իւր: Եւ չոգաւ բնակեցաւ անդէն յառաջնումն
 գաւառին, զոր կոչեցին յանուն Հարց իւրեանց՝
 Հարբ: Ապա գնայ անտի եւս Արամենակ ի¹⁵
 հիւսիսակողմն եւ երթեալ իջանէ յերկիր մի
 խորին դաշտավայր, որ կայ ի մէջ բարձրաբերձ
 լեռանց, եւ հատանէ անցանէ ընդ մէջ նորա
 գետ յորդահոսան, զորով⁴ անցեալ Արամենակ
 բնակէ անդ, եւ շինէ զերկիրն կալուած ժա-²⁰
 ռանգութեան իւրոյ՝ զվայրն լեռնակողմն եւ
 զառապար:

Զկնի Արամանեկայ՝ որդի նորա Արամայիս

¹ Պետերբ. Տպգր. «իւրն», էջ 4:

² Տպգրբ. եւ Մեր օր. «անդէն», Համ. «անդէն»,
 էջ 2:

³ Հարմա Արամենակէն չորս սերունդ վերջը կու-
 գայ, ըստ այսմ Պատկանեանին հարցականը շատ իրաւացի
 է, ըլլալու է՝ «եղբաւր Արամայիսի»,:

⁴ Տպգրբ. եւ Մեր օր. «բով», ու զղիղը Համ. «բով»,
 էջ 2:

շինէ իւր ի վերայ գետեզերն տուն բնակու-
 թեան, եւ անուանէ զանուն նորա ըստ անուան
 իւրոյ Արամայիր: Եւ որդիք նորա սկսան բազ-
 մանալ եւ ընուլ զերկիրն: Եւ շինեցին գաւառք,
 5 մեռաւ եւ Արամայիս, եւ կալաւ զերկիրն որդի
 նորա Ամասիա¹: Եւ ապա յետ նորա Գեղամ:
 Մեռաւ Գեղամ՝ եւ տիրեաց որդի նորա Հար-
 մայ. ապա որդի նորա Արամ. ապա որդի նորա
 Արայն գեղեցիկ, որով անուն իսկ դաշտին այ-
 10 նորիկ կոչեցաւ յանուն Այրարագ:

Եւ Շամիրամ կինն Ասորոց արքային
 Նինոսի, քանզի լուաւ վասն գեղեցկութեան
 նորա [եւ]² կամեցաւ առնել ընդ նմա բարեկա-
 մութիւն, որպէս զի կատարեսցէ զկամս նորա
 15 պոռնկութեամբ. քանզի ըստ լրոյ համբաւոյ
 յոյժ տոփեալ էր ի վերայ անձին եւ գեղոյ
 նորա գեղեցկութեանն³: Զի ոչ գտանէր յայնմ
 ժամանակի⁴ նման նորա⁵ այր ոք ամենեւին՝ այր
 պատկերաճոխ⁶ յղէ առ նա հրեշտակս պատա-
 20 րագաւք եւ կոչէ զնա առ ինքն ի Նինուէ: Իսկ
 Արայն ո՛չ զպատարագն նորա ընկալաւ եւ ո՛չ
 յանձն առնու երթալ ի Նինուէ առ Շամիրամ,

1 «Մեռաւ եւ Արամայիս եւ կալաւ զերկիրն որդի
 նորա Ամասիա»՝ Մեր օր.ին մէջ լուսանցքի վրայ. էջ 7:

2 Յայտնապէս աւելորդ:

3 Համ. «Գեղոյ գեղեցկութեանն, զին էջ 2:

4 Համ. «Ժամանակին» էջ 2:

5 «Նման նորա» հակառակ սովորական քերականու-
 թեան, ըլլալու է «նմա նմա» (= Զի այլ ոչ գտանէր ուրեք
 նման նմա ի վերայ երկրի, Փաւստոս):

6 Բառիս նկատմամբ տես էջ 32:

ապա առնու զգաւրսն իւր Շամիրամ, եւ գնայ¹
 ի վերայ նորա ի Հայս: Գայ հասանէ ի դաշտն
 Արայի, եւ տայ պատերազմ ընդ Արայի, հար-
 կանէ զգաւրն, եւ սպանանէ զԱրայ ի պատե-
 րազմին²: Եւ հրամայէ Շամիրամ տանել զդի 5
 նորա ի վերնատունն ապարանից իւրոց, եւ ասէ.
 Ես ասացից աստուածոց լիզուլ զվէրս նորա եւ
 կենդանացի: Իսկ իրրեւ նխեցաւ դի նորա ի
 վերնատանն, հրամայեաց գաղտնի ընկենուլ ի
 վիհ եւ ծածկել: Եւ զարդարէ զմի զոմն ի հո- 10
 մանեաց իւրոց այր պատշաճող³, եւ համաւ
 հանէ զԱրայի⁴ լիզուլ աստուածոցն եւ յա-
 բուցանել: Ունի ի ծածուկ եւ ոչ ումեք ի
 ծանաւթից նորա ցուցանէ զնա, եւ այնպէս
 հանէ համբաւ Արալեգաց տիկինն Շամիրամ: 15

Յայնժամ տիրեաց Շամիրամ ի վերայ
 երկրին Հայաստանեայց եւ յայնմհետէ Ասո-
 րեստանեայց թագաւորքն տիրեցին մինչեւ ցմե-
 աանելն⁵ Սենեքարիմայ, ապա ապստամբեցին
 յԱսորւոց թագաւորացն ծառայութենէ: Եւ 20
 տիրէ ի վերայ նոցա Չարեհ որդի որդւոց Արա-
 մանեկայ, այր զաւրաւոր եւ կորովի աղեղամբ
 ապա Արմոգ, ապա Սարհանգ⁶, ապա Շաւաշ.
 ապա Փառնաւազ:

1 Համ. «գնաց ի վերայ նորա», էջ 2:

2 Համ. «ի պատերազմին», էջ 2:

3 Ոչ ընտիր, թերեւս յետասանուտ:

4 Մեր օր. զԱրայէն, էջ 7:

5 Միհրդ. Տպր. «ցմեաանէն», էջ 8:

6 Համ. «Սարհանգ», էջ 2:

[Սա ծնաւ զԲագամ եւ զԲագարատ, եւ Բագարատ ծնաւ զԲիրատ, եւ Բիրատ ծնաւ զԱսպատ եւ որդիքն Բագարատայ ժառանգեցին զժառանգութիւնս իւրեանց ի կողմանս Արեւմտից, այսինքն է Անգեղ տուն, վասն զի կոչեցաւ Բագարատ եւ Անգեղ, զոր ի ժամանակին յայնմիկ ազգբարբարոսացն աստուած կոչեցին¹։]

Այս Փառնաւազ Տնազանդեալ Նարուգոյնոսորայ արքայի ի Բարելոն։ Եւ ապա յայնմ՝ Տեոէ Բարելացւոց եւ Մարաց թագաւորքն տիրեցին մինչեւ ցԱղիքսանգր Մակեդոնացի, որ զամենայն տիեզերս Տնազանդեցոյց ի ծառայութիւն։ Եւ ծառայեցին Մակեդոնացւոց մինչեւ ցապստամբութիւնն Պարթեւաց եւ Մակեդոնացւոց, եւ ցՏամբարցումն Արշակունեաց թագաւորութեան²։ [Քանզի զսոյն ճառէ Ժամանակագիրն՝ այդպէս որպէս առաջիկ կայ]³։

Ի Գամասկոսէ ասեն գնացեալ Ղարս սեակն⁴ շընդոժինն Արրահամու փախստական լեալ յիսահակայ, եւ եկեալ բնակեցաւ առ ոտամբ երկուց լեռանցն, որ հային հանդէպ մեծի դաշտին⁵ Արայի, յԱրագած կատար եւ ի Գեղ լեռոն։ Եւ անուանէ զլեռինս⁶ յանուն իւր,

¹ Հասնականայդնս խմբագրէն մտցուած. տես էջ 48—49։

² Միհրդ. Տպգր. էջ 9 եւ Մեր օր. «Թագաւորութեանն» էջ 8։

³ Այս մասին տես էջ 31։

⁴ Բողբ օր. նշյնպէս։

⁵ Համ. «դաշտին» էջ 2։

⁶ Համ. «զլեռինսն» էջ 2։

որում Ազատն կոչեն լեառն¹: Եւ լինին նորա
երեք որդիք. Փառոս նա է Եղիազար, եւ Փա-
ռոսա՝ կոչեն զտեղի բնակութեանն, եւ Փառա-
կանն դաշտ որսոց եւ արշաւանաց նոցին, որ
խառնին յազգ Արամենակայ²:

5

Բ. ԳԵՂՈՒՄԻՆ:

Ապստամբութիւն

Պարթեւաց՝ որ եղև ի յայս ժամանակի.

Եւ եղև յետ մահուանն Աղեքսանդրու-
կայսեր Մակեդոնացւոց, ծառայեցին Պարթեւք
Մակեդոնացւոց ամս ԿԱ: Քանզի թագաւորեաց
Սելեւկիոս Նիկանովը³ ի Բաբելոն ամս ԼԸ: Ան-
տիոքոս Սոտեր՝ ամս ԺԹ. Անտիոքոս Թէոս՝ 10
ամս Ժ.: Եւ յամի մետասաներորդի Անտիոքայ
արքայի ապստամբեալ ի բաց կացին Պարթեւք
ի ծառայութենէ Մակեդոնացւոց: Եւ թագա-
ւորեաց Արշակ մեծ որդի արքային Թետալաց-
ւոց⁴ ի ԲաՏԼ Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց. 15
որում ամենայն ազգք արեւելից եւ Տիւսիսոյ

1 Մեր օր. էջ 8 այսպէս. Եւ անուանէ զերինս
յանուն իւր, եւ լինին նորա երեք որդիք, Փառոս՝ նա է
Եղիազար, որում Ազատն կոչեն լեառն»:

2 Այս վերջին հատուածս (սկսելով «ի Դամաս-
կոսէ . . .») բոլորովին խանգարուած է. ընդհատ ընդհատ եւ
ջգատ խօսքերու կոյս մըն է, որուն մէջ խմբագրին ձեռքն
ալ պակաս չէ. «որում Ազատն կոչեն լեառն», որո՞ն անունը.
Արագածին, Գեղին, թէ Մասիսին:

3 Համ. «Նիանոր», էջ 2. Տպգրք. «Նիանովը», ու զ-
ղիք՝ «Նիկանովը»:

4 «Թետալացիք», հմմտ. էջ 45:

Հնազանդեցան ի ծառայութիւն: Չուեաց խաղաց
 գնաց Արշակ արքայն ամենայն զաւրաւքն Հան-
 դերձ յարեւելից երթալ ի Բարելոն¹, յառաջին
 թագաւորաց[ն]² կալուածսն, զի անդ հաստա-
 5 տեսցէ զթագաւորութիւն իւր. եկն եհաս ի
 Բարելոն: Իսկ Անտիոքոս իբրեւ ետես՝ զի այն-
 չափ³ բազմութեամբ եկեալ հասեալ էր ի վե-
 րայ նորա Արշակ արքայն Պարթեւաց, այնու-
 հետեւ ոչ կարացեալ վստահանալ յիւր զաւ-
 10 րացն բազմութիւն է-⁴ ի գիմի հարկանել վիրա-
 գին⁵ այնմիկ, [եւ]⁶ խոյս ետ յերեսաց նորա. փա-
 խեաւ եւ գնաց յԱսիաստան⁷: Եւ թագաւորէ ի
 վերայ Ասիաստանու ամս է, եւ ապա մի ըստ միօրէ
 թագաւորեն Մակեդոնացիքն յԱսիաստան ի ժա-
 15 մանակս ինչ: Եւ Արշակ արքայ Հնազանդեցոյց
 ի ծառայութիւն զԱսորեստանեայս, [որ ըստ Ան-
 տիոքայ⁸.] եւ զԲարելացիս եւ զՊարսիկս եւ
 զՄարս եւ զերկիրն Հայոց մինչեւ ցլեառն մեծ
 կապկոհ⁹, եւ ի յեզր ծովուն մեծի արեւմտից. է-
 20 թագաւորէ Արշակ ի Բարելոն ամս բազումս:

1 Մեր օր. Բարելոն, էջ 9:

2 Չկայ Մեր օր.ին մէջ. — Նշ:

3 Բողբ օր. — Նշափ, բիւ մը վարը «իբրեւ ետես
 դեմեարիսս, զի այնչափ բազմութեամբ եկն», եւն:

4 Մեր կողմանէ յաւելուած:

5 Միհրդ. ի մէկ օրինակին մէջ՝ «վայրագին», էջ 10:

6 Աւելորդ, ինչպէս Մեր օր. կը ցուցընէ (էջ 9),
 թերեւս նախորդ նախագաստ. թեան «է—»,ը:

7 Ասիաստան: Սերէոսի առանձնայատուկ, թերեւս
 յետամուտ:

8 «Որ ըստ Անտիոքայ, աւելորդ:

9 «Կապկոհ», վարը՝ կովկաս, թէ մըն է սկզբնականը
 հաստատապէս կարելի չէ ըսել:

Եւ եղեւ յամին հարիւր եւ տասներորդի
 չորրորդի Արշակայ արքայի Պարթեւաց, ի չոր-
 րորում ամի թագաւորութեան Դեմետրեայ ի
 վերայ Ասիաստանի եւ Ասորոց, մինչ Արշակ
 արքայ գնաց յարեւելս, զաւրաժողով լեալ 5
 եւ Դեմետրիոս չոգաւ կալաւ զԲարեւլովն: Իբրեւ
 ետես Դեմետրիոս, զի այնչափ բազմութեամբ
 եկն եհաս ի վերայ նորա Արշակ, տեղի ետ նմա
 եւ գնաց մինչեւ ցԱնտիոք, եւ անդ ճակատեցաւ
 ընդդէմ Արշակայ ի պատերազմ: Եւ եղեւ պա- 10
 տերազմ մեծ առ Անտիոք քաղաքաւ. հարկա-
 նեն եւ սրբաշունջ¹ առնեն զղաւթն Դեմետրեայ,
 եւ ձերբակալ առնեն զԴեմետրիոս, կապէ զնա
 Արշակ արքայ ոտիք եւ ձեռաք եւ առնու
 գնայ յարեւելս ի ԲաՏԼ Շահաստան: Իբրեւ 15
 ետես Անտիոքոս եղբայր Դեմետրեայ եթէ
 ըմբռնեցաւ Դեմետրիոս ի ձեռս Արշակայ ար-
 քայի, ինքն թագաւորէ ի վերայ Ասորոց եւ
 Ասիաստանի. զաւրաժողով լինի եւ գնայ ի
 Բարեւլոն զկնի տասն ամի: Ազգ լինի նորին՝ 20
 եթէ թագաւորեաց Անտիոքոս եղբայր Դեմե-
 տրեայ եւ եկն ի Բարեւլոն: Լուծանէ Արշակ
 զԴեմետրիոս զկնի տասն ամի եւ արձակէ առ
 եղբայրն, որպէս զի խաւսեցի ինչ առնել նմա²
 եւ Դեմետրիոս ոչ գնաց առ եղբայրն իւր ի Բա- 25
 րեւլոն³, այլ յԱսիաստան անցանէ: Ապա խաղայ

1 Համ. "Սրբաջինջ", էջ 2. երկուքն ալ հնարաւոր,
 ինչպէս "համայնաջունջ", եւ "համայնաջինջ".

2 Խօսքիս իմաստը մթին է, բառ մը կը պակսի մէջէն:

3 Համ. "առ եղբայրն ի Բարեւլոն", էջ 2:

գնայ Արշակ ի Բարեշուն երեքասան թիւրովք։
 Յամի հարիւրերորդի քսաներորդի ութերորդի
 թագաւորութեան իւրոյ իբրեւ մաւա եղել ի
 Բարեշուն, անկանի ի վերայ նորա Անտիոքոս
 5 յանկարծակի ի ձմեռն¹ ժամանակի՝ ի նեղ վայրի.
 եւ ոչ կարեն զաւրել, սպառեն զզաւրն, զար-
 կանեն եւ ընկենուն զԱնտիոքոս ի խոնարհ եւ
 սպանանեն. եւ ձերբակալ առնեն զՍելեւկոս
 զորդին Անտիոքայ, զոր ունէր ասէն² արքայ ի
 10 դրանն իւրում թագաւորին³.

Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ
 զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ
 աշխարհին Հայոց ի Մծբին քաղաքի։ Եւ զա-
 տուցանէ նմա սահմանս զԱրուստտան առ եր-
 15 կրան Տաճկաց եւ առ երկրան Ասորեոց։ Եւ
 զկապուակեայ⁴ առ կիւղիկեաւ՝ մինչեւ ցեղր
 ծովուն մեծի արեւմտից, եւ ցհիւսիսոյ կողմանէ
 ի լեառն մեծ կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս
 արեւելից, եւ անցանէ առ սահմանան ամուր
 20 աշխարհան Մարաց. եւ հասանէ ի լեառն Չա-
 րասպ, եւ անցանէ առ Նոր-Շիրական⁵ երկրան։

¹ Մեր օր-ին լուսանցքին վրայ՝ «ի ձմեռն» էջ 10։

² Տպգրք. եւ Մեր օր. «ասէ», Համ. «ասէն», էջ 3.
 Իմաստն ալ զայս կը պահանջէ։

³ Թերեւս «թագաւորութեան»,

⁴ Անուանս մասին եղած վէճերը, տե՛ս. Մատիս 1862,
 Թիւ. 61։

⁵ Տպգրք. եւ Մեր օր. էջ 11. Նոր Շիրակ, Համ. էջ 3.
 «Նոր Շիրան», (= Նոր Շիրակ)։ Սերէոս ալ, որ Հայաս-
 տանի հին սահմանները գծած ատեն ստորերէն Անանուրի
 հետեւած է, ունի Նոր Շիրական, էջ 37։

Եւ յուզարկէ զնա ի Գրծանայ¹ ընդ [Մ]արեւ-
 մուտս² զաւրու մեծաւ եւթմանասուն հազարաց
 սպառազինաց. եւ մեծամեծ իշխանաւք նախա-
 րարաց հազարաց բիւրաւորաց, որում ոչ որ
 կարէր զգէմ ունել պատերազմաւ: Սմա ընդ 5
 առաջ ելանէր Բագարատն Փառազեան յորդ-
 ւոցն Արամանեկայ³ նախարար մեծ հանդերձ
 զաւրու: Մատուցանէ նմա պատարագ ոսկի եւ
 արծաթ, եւ զարդարէ զնա ի սնդր⁴ եւ ի վա-
 կաս. պսակէ զնա ի թագ հայրենի, եւ նստու- 10
 ցանէ զնա ի վերայ ոսկիապատ⁵ ականակուռ
 գահոյիցն, եւ տայ նմա զգուստր⁶ իւր ի կնու-
 թիւն: Չստ արար Արշակ արքայ ասպետ Հայաս-
 տան երկրին, որ էր իշխան եւ հրամանատար
 ամենայն թագաւորութեանն հրամանաց գլուխ, 15
 եւ հայր արքայի եւ եղբայր. որում ետ իշխա-
 նութիւն տէրութեանն այնորիկ: Նա կոտորեաց
 զՏակայան, որ զաւրաժողով եղեն ի վերայ նորա
 ի Միջագետս: Եւ այս են իշխանք Պարթեւաց, որք
 թագաւորեցինն զկնի Արշակայ հաւր իւրեանց ի 20
 Բահլ Շահաստան յերկիրն Քուշանաց: Որդիք
 չորք ասեն լեալ Արշակայ արքայի Պարթեւաց.
 զառաջինն ասեն թագաւորեցոյց Թետալացւոց
 աշխարհին. զերկրորդն ի վերայ Արիկեցւոց,

1 Համ. "Մծրնայ", էջ 3:

2 Համ. "ընդ արեւմուտն", անդ:

3 Համ. "Արմանեկայ", անդ:

4 Բառիս իմաստը ինձի անձանոթ է:

5 Համ. "ոսկիպատ", անդ:

6 Համ. "զգուստրն", անդ:

զերրորդն ի վերայ Պարթեւաց, զչորրորդն ի վերայ Հայաստան¹ աշխարհին:

[Եւ լինին ամենայն ամբ Արշակայ կենաց իւրոց ՃԼ. ամ. եւ թագաւորեաց ամս յիսուն եւ
 5 վեց²: Զկնի նորա թագաւորէ որդի նորա Արշակ ի վերայ Պարթեւաց՝ ի Բահլ Շահաստանի յերկիրն Քուշանաց՝ ամս 2. : Ապա որդի նորա Աշնաշ՝ ամս ԼԲ. Ապա Արշէն՝ ամս ԻԲ. ապա Արշաւիր՝ ամս ԽԵ. — ապա Արտաշէս ամս ԼԳ. ապա Գարեհ՝ ամս Լ.
 10 ապա Արշակ ամս ԺԷ. ապա Արտաշիր՝ ամս ԽԶ. ապա Պերոզ ամս. ԿԳ. ապա Վաղարշակ՝ ամս Ծ. ապա Արտաւան՝ ամս ԼԶ. ապա լինին ամենայն ամբ Պարթեւաց տէրութեանն ամբ ՇՀԳ. [Զ?]³:

Արդ՝ թագաւորէ Արշակ փոքր կոչեցեալ՝
 15 յամի հարիւրերորդի քսան եւ իններորդի թագաւորութեան Արշակայ հաւր իւրոյ՝ ի վերայ Հայաստան երկրի՝ ի Մթծուին⁴ քաղաքի եղբարք իւրով Վաղարշակաւ՝ զոր թագաւորեցոյց Հայաստան աշխարհիս՝ ամս ԽԲ. ապա Արշակ՝ ամս ԺԳ. ապա
 20 Արտաշէս՝ ամս ԻԵ. ապա Արտաւան եւ Արշաւիր, ամս ԺԲ. ապա Արշակ որդի Արշաւրի՝ ամս ԼԷ. ապա Էրուանդ որդի Արշակայ՝ ամս ԻԱ. ապա Արտաշէս եղբայր նորին՝ ամս ԾԲ.⁵ ապա Տիրան որդի Արտաշէսի՝ ամս ԻԲ. ապա Տիգրան եղբայր
 25 նորին՝ ամս ԽԲ. ապա Արշամ ամս Ի. ապա Արգար որդի Արշամայ՝ ամս ԼԸ. ապա Սանատրուկ քեւորդի Արգարու՝ ամս Լ. ապա Արտաշէս որդի Սանատրուկոյ՝⁶ ամս ԽԱ. ապա Արտաւագգ. եւ ապա

¹ Համ. ի վերայ Հայաստան երկրին, — շր:

² Մեր օր. Եւ լինին ամենայն ամբ Արշակայ Բ—Գ—
 — Գ—Գ—ՃԼ ամ. զկնի նորա թագաւորէ եւն. էջ 11:

³ Մեր օր. էջ 11. եւ Տպգր. Միհրդ. ՇՀԳ:

⁴ Համ. ⁴ ի Մթծրին, էջ 3:

⁵ Մեր օր. ամս ԷԲ. էջ 11:

⁶ Համ. ⁶ Սանատրուկոյ, — շր:

Տիգրան, որդիք Արտաշիսի՝ ամս ԻԳ. ապա Վազարշ որդի Տիգրանայ՝ ամս Ի. ապա քաջն Խոսրով որդի Վազարշու՝ ամս ԽԸ. ապա մեծն Տրդատէս որդի Խոսրովու՝ ամս ԾԶ. ապա Խոսրով որդի Տրդատայ՝ ամս Թ. Տիրան որդի Խոսրովայ՝ ամս ԽԸ.¹ Արշակ որդի Տիրանայ ամս Է. Պապ որդի Արշակայ՝ ամս Է.]

. . . . Քանզի ոչ են սոքա (Մամիկոնեանք) որդիք ազգածնինն² Արամանեկայ, այլ են եկեալ ի ճենաստանէ յամս Արտեւանայ արքայի Պարթեւաց եւ մեծին Խոսրովու արքայի Հայոց. որպէս լուայ յառնէն մեծէ՝ որ եկեալ էր հրեշտակութեամբ ի ճենաց թագաւորէն առ արքայն Խոսրով, յոր իմ հարցեալ ի դրանն արքունի եթէ՝ Վզգ մի մեծ ի Հայաստան երկրի կայ՝ զորմէ ասնն եթէ ի ձերմէ աշխարհէն³ գնացեալ են, Էւ նա ասաց ինձ. «Ասնն, ասէ, գուսանք եւ ի մերում աշխարհին յերգս իւրեանց, զՄամիկն եւ զԱնանիս արս երկուս լեալ քաջս եւ զլիաւոր եղբարս հարազատս, որդիք կառնամայ նախարարին՝ որ էր երկրորդ ի թագաւորութեանն ճենաստանի: Որոյ յետ մահուանն⁴ անս այսորիկ, առ զկին սորին թագաւորն Նոցին ի կնութիւն: Եւ նոցա ի նմանէ որդի՝ որ զկին մահուան հաւր իւրոյ յաջորդեալ նստաւ յաթոռ հայրենի թագաւորութեանն: Եւ նոքա երկու եղբարք նորա ի մաւրէ, եւ ի զհաւրէ,

¹ Մեր օր. Ը. էջ 12:

² Ազգածնինն, Մեր օր. «ազգածնին», էջ 13:

³ Մեր օր. «աշխարհի», էջ 13:

⁴ Միհրդ. Տպգրք. եւ մեր օր. էջ 13:

ապստամբեալ ի բաց կացին ի նմանէ . եւ միա-
 բանեալ ընդ ինքեանս¹ զմասն մի ի նախարարացն
 եւ ի զաւրացն՝ առնեն ուխտ միաբանութեան :
 Որոց խորհեալ խորհուրդ չարութեան սպանա-
 5 նել զեղբայրն իւրեանց՝ զթագաւորն² աշխարհին
 ճենրակուր, եւ առնուլ զթագաւորութիւն նո-
 բա : Եւ զաւրածողով լինէին Մամիկն եւ Կոնակն
 ի վերայ նորա ի միում տեղուջ աշխարհին իւ-
 րեանց, եւ բաժանի զաւր աշխարհին յերկուս :
 10 Ազգ լինի ճենրակուրի³, գումարէ եւ նա զզաւրս
 իւրոյ կողմանն՝ եւ գնայ ի վերայ նոցա ի պա-
 տերազմ : Եւ յարձակին ի վերայ միմեանց՝
 հարկանեն սրով սուսերի, եւ սպառնն զզաւրն
 ապստամբական : Փախտական լեալ Մամիկն եւ
 15 Կոնակն գնան առ արքայն Արշակունի՝ որ նստէր
 ի Բասիլ Շահաստանի՝ յերկիրն Բուշանաց : Եւ
 էր խաղաղութիւն ի մէջ երկոցունց⁴ թագաւո-
 րութեանցն այնոցիկ :

Յայնժամ մեծաւ աղերսիւ խնդրեալ զնո-
 20 սա ճենրակուրի՝ յարքայէն Պարթեւաց. « զի
 բարձցէ ի միջոյ, ապա թէ ոչ՝ լուծցի՝ ուխտ
 խաղաղութեանն⁵ որ ի միջի մերում : Իսկ նորա
 խնայեալ յարսն, ոչ ետ զնոսա ի ձեռս նորա,
 այլ գրէ առ նա սիրով . « Անդրէն⁶ ուխտ խա-

¹ Համ. « ընդ միմեանս », էջ 4 :

² Համ. « թագաւորն », աճ 7 :

³ Մեր օր. « ճենրակուրի », էջ 14 : Համ. « ճենրա-
 կուրի » լուսանցքին վրայ « ճենրակ » :

⁴ Միհրդ. Տպր. « երկոցուն », էջ 30 :

⁵ Մեր օր. « խաղաղութեանն », էջ 14 :

⁶ Մեր օր. « Գրէ առ նա սիրով անդրէն » եւն. էջ 14 :

զազութեան մերոյ ասէ, հաստատուն կացցէ ի
 միջի մերում¹ զի երգուեալ եմ առ նոսա, զի
 նոքա մի՛ մեռցին, այլ ետու տանել զնոսա ի
 մուտս արեւու եւ յեզր երկրի՝ ի տեղին յայն՝
 ուր¹ արեգակն ի մայրն մտանէ: Յայնժամ հրա- 5
 մայէ արքայն Պարթեւաց զաւրաց իւրոց տանել
 զնոսա զգուշութեամբ մեծաւ՝ կնաւ եւ որդւովքն
 իւրեանց եւ ամենայն աղխիւն իւրեանց յերկիրն
 Հայոց առ ազգական իւր արքայն Արշակունի՝ որ
 էր թագաւոր Հայաստան երկրին, ուր եւ սե- 10
 րեալ բազմացան յոյժ, եւ եղեն յազգ մեծ ի
 Մամիկոնայ եւ ի Կոնակայ, յայսմանէ այն է
 սպարապետ:

¹ Մեր օր. Ո՛ր. էջ 14: Տղղղր. «-ր.»

ԱՂԳՈՑԻՆ ՄՈՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

- Ա. Գալեմքեարեան Հ. Գր. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Անհասայոց դատաստանագրոյն: 1. Պիչնֆ, Անհասայոց հին իրաւունքը: 2. Գոլեքր. իրաւունք Հայոց: 1890: էջ 85+59: ֆր. 1.25
- Բ. Մեանկիչեան Հ. Գ., Ազգաբանութիւն ազն. զարմին Տիւզեանց: 1880: էջ 50: ֆր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յ., Ազգաբանագրոս առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին եւ ուսումնասիրութիւն Ազգաբանագրեայ գրոց: 1891: էջ ԺԱ+159: ֆր. 1.25
- Դ. Տան Գ., Արեւելեան Հայք ի Պուրովիւս: Թրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալեմքեարեան: 1891: էջ 79: ֆր. —.85
- Ե. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիստենեայ վարոց Աղեքսանդրի: 1892: էջ Գ+272: ֆր. 3.—
- Զ. Տըվչե Ա. եւ Գ. Փիսոն, Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1892: էջ 82: ֆր. 1.—
- Է. Ման Ն., Ամսոնային ուղեւորութիւնից դէպ ի Հայս: Թրգմ. Ռ. Անտիեան: 1892: 89: ֆր. 1.25
- Ը. Կարրիէր Ա., Նորագոյն աղբերք Մոզսիս Խորե-Նացոյ: Հտ. Ա.: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: էջ Ժ+51: ֆր. 1.—
- Թ. Գալեմքեարեան Հ. Գ. Վ., Պատմութիւն հայ լրագրութեան: Հոր. Ա. 1794—1860: (1 լուսանկարով:) 1893: էջ 232: ֆր. 2.50
- Ժ. Կոնիքի Փր. Կ., Ըննութիւնք գրոց Դաւթի Այաղթի: Թրգմ. եւ յաւ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան: 1893: էջ Է+92: ֆր. 1.25

- ԺԱ. Գ ու վ յ ի կ ե ա ն Ն. Գ. Վ., Հայր յնդիստանի թու-
պուխս Գրանսիրուանիոյ 1680—1779: (1 զն-
կատիւ.) 1893: Էջ Ժ + 533: Ֆր. 4.50
- ԺԲ. Խ ա շ ա թ ե ա ն Գ. յ., Զննոք Գլակ. համեմատական
ուսումնասիրութիւն: 1893: Էջ Զ + 78: Ֆր. 1.—
- ԺԳ. Տ Է յ - Մ ու վ ս ի ս ե ա ն Փ., Հայ գիւղական տունը:
Թրգմ. Հ. Բ. Վ. Պիլէգիկճեան: (6 տխտկ. 55
պտկ.) 1894: Էջ Ը + 103: Ֆր. 2.—
- ԺԴ. Կ ա յ յ ի ե յ Ա., Նորագոյն աղբերք Մովսիսի Խորե-
նացոյ, Հոր. Բ. կամ Յաւելուած: Թրգմ. Հ. Բ.
Վ. Տաշեան: 1894: Տ՝ Էջ ԺԱ + 43: Ֆր. 1.—
- ԺԵ. Տ ա շ ե ա ն Հ. Բ. Վ., Ուսումնասիրութիւնը հայերէն
փոխառեալ բառից: Ա.՝ Հ. Հիւպըման, Սեմական
փոխառեալ բառեր հին հայերէնի մէջ: Բ.՝ Փրոքէլ-
ման Կ., Յունական փոխառեալ բառեր հայերէնի
մէջ: Գ.՝ Հ. Հիւպըման, Հայկական Յատուկ սնունդը:
1894: Էջ Թ + 145: Ֆր. 2.—
- ԺԶ. Տ ա շ ե ա ն Հ. Բ. Վ., Մատենագրական Մանր
Ուսումնասիրութիւնը. Մասն Ա: Ա-Զ. Նեմեսիոս,
Պրոկղ Դիագոխոս, Խոսրովիկ, Գիրք Հերձուածոց.
Պրոկղ եւ Սեկունդոս: 1895: Էջ ԺԲ + 296:
Ֆր. 3.60
- ԺԷ. Տ ա շ ե ա ն Հ. Բ. Վ., Հայկական աշխատասիրութիւնը
հայագէտ Պ. Փէթթէքի, ամփոփուած եւ թարգմ.
ճանօթութեամբ: 1895: Էջ Թ + 202: Ֆր. 2.50
- ԺԸ. Տ ի յ յ ե ա ն Կ., Սեւ ծովու ուսական եզերքը:
1895: Էջ 92: Ֆր. 2.—
- ԺԹ. Գ ու վ յ ի կ ե ա ն Ն. Գ. Վ., Գրանսիրուանիոյ Հայոց
Մետրապոլիտ կամ Նկարագիր Կերլա Հայաբա-
ղաքի Ի գիր եւ Ի պատկերս: 1896: Էջ Թ + 352:
Ֆր. 3.60
- Ի. Տ ա շ ե ա ն Հ. Բ. Վ., «Վարդապետութիւն առա-
քելոց» անվանական կանոնաց մատենանը. Թուղթ
Յակոբայ առ Կողբատոս եւ Կանոնք Թաղղէի:
1896: Էջ Թ + 442: Ֆր. 6.—
- ԻԱ. Տ ո մ ա շ է կ Վ., Սասուն եւ Տիգրիսի աղբերաց
սահմանները: Պատմական եւ տեղագրական հե-

տազօտութիւն : թրգմ. Ն. Բ. Պիլգրիկձեան : 1896 :
Էջ Է+62 : Փր. 1.—

ԻԲ. Կարսի իւր Ա., Երզարու գրոյցը Մոզսէս Խորե-
նացոյ Պատմութեան մէջ : թրգմ. Ն. Գ. Վ. Մէնէվիշեան : 1897 : Էջ ԺԵ+107 : Փր. 1.50

ԻԳ. Յովնանէան Ն. Ղ. Վ., Հետազօտութիւնը նախ-
նեաց սամկօրէնի վրայ : Ուսումնասիրութիւնը եւ
ըսողութեանը, Մասն Ա. Ռամկօրէն մատենագրու-
թիւնը : Տետր Ա : 1897 : Էջ Ը+272 : Փր. 4.—

ԻԴ. Յովնանէան Ն. Ղ. Վ., Հետազօտութիւնը նախ-
նեաց սամկօրէնի եւն : Տետր Բ : 1897 : Էջ Ա-Ը :
273-522 : Փր. 3.—

ԻԵ. Գեղեկ Ն., Համառօտ պատմութիւն Հայոց : թրգմ.
Ն. Գր. Վ. Գալէմբեարեան : Յաւելուածք 1. Յանկ
Հայոց կոտորածներու առթիւ լոյս տեսած գրքերու :
2. Գաւազանագիրքը Կաթողիկոսաց եւ Պատրիար-
քաց Հայոց : 1897 : Էջ Ը+130 : Փր. 1.50

ԻԶ. Մեանէվիշեան Ն. Գ. Վ., Գիրք (կամ յօդուած)
գրելու արուեստը : Յաւելուած՝ Գիրք կարդալու
արուեստը : 1898 : Էջ Է+118 : Փր. 1.25

ԻԷ. Խաչաթեան Գր., Մ. Խորենացու նորագոյն
աղբիւրների մասին քննադատական ուսումնա-
սիրութիւնը : 1898 : Էջ Է+53 : Փր. 1.—

ԻԸ. Տաշեան Ն. Յ. Վ., Ակնարկ մը հայ հնագրու-
թեան վրայ : Ուսումնասիրութիւն Հայոց գրչու-
թեան արուեստին : (10 զնկատիւ պատկերով) :
1898 : Էջ ԺԱ+202 : Փր. 2.50

ԻԹ. Դադեան Ն. Յ. Վ., Փ. Բիւզանդացի եւ իւր պատ-
մութեան խարդախողը : Քննութիւնն Մ. Խորե-
նացու աղբիւրների մասին : 1898 : Էջ Թ+175 :
Փր. 2.50

Լ. Մանուկեան Լ., Հայերէն քարքառախօսութիւն
թրգմ. Ի ուսանելի Ն. Գ. Վ. Մէնէվիշեան : 1899 :
Էջ Է+26 : Փր. —.50

ԼԱ. Քօնեան Ն. Յ. Վ., Հայք Ի Զմիւռնիա եւ Ի շրջա-
կայս : Հատոր Ա. Զմիւռնիա եւ Հայք. (պատկե-
րագրաբար) : 1899 : Էջ ԺԲ+369 : Փր. 5.—

18. Բօսնիան Հ. Յ. Վ., Հայքի Զմիւննիա եւ ի շրջա-
կայս: Հատոր Բ. Զմիւննիոյ վիճակին գլխաւոր
քաղաքներն եւ Հայք. (պատկերազարդ:) 1899:
Էջ Ժ+161: Ֆր. 2.50
19. Գովրիկեան Հ. Գ. Վ., Հայք յԵղիսարեթուալիս
Դրանսիականիոյ. Բ. Հտր. 1780—1825: 1899:
Էջ Է+554: Ֆր. 5.—
19. Գազանձեան Ե., Եւդոկիոյ Հայոց գաւառաբար-
քաոց: 1899: Էջ Է+120: Ֆր. 1.—
- 1Ծ. Կարրիէր Մ., Հեթանոս Հայաստանի ութ մեծեան-
նեքն Ազաթանգեղոսի եւ Մ. Խորենացոյ համե-
մատ: Թրգմ. Հ. Յ. Վ. Տաշեան (1 բարակգով):
1899: Էջ 43: Ֆր. —.70
- 1Ձ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Ժողովածոյք առակաց Վար-
դանայ, ըստ Ն. Մառի, տեղեկատուութիւն եւ
քաղաւածքներ: 1900: Էջ ԺԱ+193: Ֆր. 2.50
- 1Կ. Տաշեան Հ. Յ. Վ., Մատենագրական Մանր Ու-
սումնասիրութիւնք. (տես ԺՁ:) Մասն Բ: Է-Ժ.
Խիկար եւ իւր իմաստութիւնն, Ազապետոս եւ իւր
Յորդորականք առ Յուստինիանոս, Թղթակցութիւն
Աբգարու եւ Քրիստոսի ըստ նորագիւտ արձանա-
գրութեան Եփեսոսի, եւ Գէորգայ Պիսիդեայ Վեց-
օրեայք: 1901: Էջ ԺԲ+384: Ֆր. 4.50
- 1Լ. Տէր-Պօղոսեան Գր., Նկատողութիւններ Փաւս-
տոսի Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: Էջ
Ը+110: Ֆր. 1.50
- 1Թ. Վեբէր Ս., Արարաոց Ս. Գրոց մէջ: Թրգմ.
Հ. Բ. Պիլգրիկեան: 1901: Էջ Ե+77: Ֆր. 1.—
- 1օ. Սանտալճեան Եղիսէֆ Վ., Ասորեստանեայ
եւ Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ
որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխարհին պատմութեան
կը վերաբերին: 1901: Էջ 262: Ֆր. 4.50
- 1օԱ. Խաչաթեան Բագրատ, Հայ ժողովրդական
գիւցազնական վէպը: 1903: Էջ Ը+72 Ֆր. 1.—
- 1օԲ. Մեանկիշեան Հ. Գ. Վ., Արդի լեզուագիտու-
թիւնը: Հտր Ա.: 1903: Էջ Ը+204: Ֆր. 3.—

109. Մարկոսյան Բ., Հայ Բղնաշխարհի թրգմ. շ. Թ. Կէտիկեան: 1903: էջ 39: Փր. - 75
- 10Ի. Գեղցեկ Ն., Սկզբնատրութիւնք Բիւզանդեան քասակաթեմերու դրութեան (1 քարտէզով): Թրգմ. շ. Գ. Գարանֆիլեան: 1903: էջ է+83: Փր. 2.—
- 10Ե. Կիւրեակեան Բ. Վ., Ժողք, Ժողք-Տղութեւ Հոմ-Կլայ, պատմական եւ տեղագրական ուսումնասիրութիւն: 1904: էջ Ը+117: Փր. 1.50
- 10Զ. Կիւրեակեան Բ. Վ., Կորոտ Եովնանէս Պատրիարք. պատմագրական եւ քանասիրական ուսումնասիրութիւն: 1904: էջ ԺԴ+227: Փր. 3.50
- 10Է. Պեղեքունի Ն., Նպաստ մը հայ. լեզուի պատմութեան: Թրգմ. շ. Գ. Գարանֆիլեան: 1904: էջ Ը+87: Փր. 1.25
- 10Ը. Տէր-Մկրտչեան Գ. և Ամսոնեան Ն. Ե., Բնութիւն եւ համեմատութիւն Եգիպտոսի նորագիւտ ծնագրին: 1904: էջ է+105: Փր. 1.50
- 10Թ. Գովրիկեան Ն. Գ. Վ., Հայք յԵղիսարեթուպոլիս Գ. Հոբ. 1825-1904: էջ Ժ+658: Փր. 7.—
- Ժ. Ետրէք Մ., Հայաստան, Բրդաստան եւ արեւմտեան Պարսկաստան քարեշական-ատրեստանեայ սեպագրերու համաձայն: Թրգմ. շ. Բ. Պիլէգիկեան: 1904: էջ է+222: Փր. 3.—
- ԺԱ. Խաչատրեան Գր., Հայ Արշակունիքը ըստ Մովս. Խորենացոյ, կամ Նոր ուսումնասիրութիւններ Մովս. Խորենացոյ մասին: Թրգմ. Արսէն, Ս. Սիմոնեանց: 1906: էջ Ը+124: Փր. 1.50
- ԺԲ. Պեղեքունի Ն., Հայերէն եւ դրացի լեզուները: Թրգմ. շ. Թ. Կէտիկեան: 1907: էջ ԺԱ+257: Փր. 5.—
- ԺԳ. Հիւրջում Ն., Հին Հայոց տեղոյ անունները: Թրգմ. շ. Բ. Պիլէգիկեան: 1907: էջ ԺԶ+443: Փր. 7.—
- ԺԴ. Պեղեքունի Ն., Հին հայերէնի ցուցական դերանունները: Թրգմ. շ. Ե. Տաշեան: 1907: էջ է+90 Փր. 2.—

- ԺԵ. ԳուշեՎքեաբեւան Հ. Գ. Վ., Կենսագրութիւն և Սարգիս Արքեպիսկոպոսի Սարաֆեանն եւ ժամանակին նայ կւթողիկեայր: 1908: էջ ԺԳ+433:
Ֆր. 5.—
- ԺԶ. Աճառեւան Հ., Հայերէն նոր բաներ նորագիւտ Մնացորդաց գրոց մէջ: 1908: էջ 38: Ֆր. — 60
- ԺԷ. Կիւշեւեքեւան Բ. Ժ. Վ., Եղիշէ, բնական ուսումնասիրութիւն: 1909: էջ ԻԸ+458: Ֆր. 7.—
- ԺԸ¹. Ակիւնեւան Հ. Ն., Տիմոթէոս Կուզ նայ մատենագրութեան մէջ: էջ 1—60:
- ԺԸ². Աճառեւան Հ. Մ., Հայերէն նոր բաներ Տիմոթէոս Կուզի Հակածատութեան մէջ: 1909: էջ 61—106:
Ֆր. 1.50
- ԺԹ. Ակիւնեւան Հ. Ն., Զարարիա Եւ. Գնունեաց եւ իւր տաղերը: 1909: էջ ԺԲ+87: Ֆր. 1.—
- Կ. Ակիւնեւան Հ. Ն., Կիրիոն Կաթողիկոս Վրաց: 1910: էջ ԻԷ+315:
Ֆր. 5.—
- ԿԱ. ՄեճեՎիշեւան Հ. Գ. Ժ. Վ., Հայերէն լիզուի ուղղագրութեան խնդիրը: 1910: էջ 73: Ֆր. 1.—
- ԿԲ. Գիւշեւեքեւան Կ., Բիւզանդիոնն եւ Պարսկաստանն եւ անոնց դիւանագիտական եւ ազգային-իրաւական յարաբերութիւնները Յուսիսիսմու ժամանակ: Թրգմ. Հ. Հ. Համբարեան: 1911: էջ Ը+162:
Ֆր. 2.50
- ԿԳ. Սամուէլեւան Խ., Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքն ու հին Հայոց քաղաքացիական իրաւունքը: 1911: էջ ԺԲ+344:
Ֆր. 5.—
- ԿԴ. Առաքելեւան Հ., Պարսկաստանի Հայերը, նրանց անցեալը, ներկան եւ ապագան: Ա. 1911: էջ Ը+97:
Ֆր. 1.50
- ԿԵ¹. Յովնանեւան Հ. Ղ. Վ., Միջնադարեան ազգային տաղաշափութիւնն ուսմկախաւն. էջ 1—48:
- ԿԵ². Ակիւնեւան Հ. Ն., Յովնաթան Նաղաշ եւ Նաղաշ Յովնաթանեանք եւ իրենց բանաստեղծական եւ նկարչական աշխատութիւնք: 1911. էջ 49—117:
Ֆր. 1.50

42. Մե և Է վ ի չ և ս և չ. Գ. Ժ. Վ., Գրիգոր Մա-
գիստրոսի «Գամազտականի», ամբողջական լու-
ծումը: 1912: էջ ՓԱ+162: Ֆր. 150
43. Գ ա թ թ ի Է և ս և Գ Կ տ. Մ. Ս., Ակնայ Գա-
ւառաբարբառը եւ Արդի Հայերէն լեզուն: 1912:
էջ է+416: Ֆր. 6.—
44. Մ ա թ Կ ռ ա թ ա թ Պ թ ո Ֆ. Գ Կ տ. Յ., Պատմութիւն
հայերէն նշանագրերու եւ վարուց Ս. Մաշթոցի:
Թրգժ. չ. Ա. վարդանեան: 1913: էջ է+59:
Ֆր. 150
45. Ա մ ա ռ և ս և չ., Հայոց գրերը, ընդ մամլով:
- չ. Մ ա ա ի Կ և ս և չ. Ա., Ենանունը կամ Կեղծ-
Սերէոս, քննական ուսումնասիրութիւն: 1913: էջ
է+91: Ֆր. 160

